

รัฐประหาร 2490 กับการสลายตัวของขบวนการเสรีไทย

(พ.ศ. 2490-2492)

รัฐประหาร พ.ศ. 2490 มีผลให้รัฐบาลฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ต้องหมดอำนาจลง และจะกลายเป็นจุดเปลี่ยนอำนาจทางการเมืองภายในของไทยในประการสำคัญ คือ เป็นช่วงระยะหัวเลี้ยวหัวต่อในการถ่ายเทอำนาจจากกลุ่มผู้นำระบอบใหม่หรือคณะราษฎร มาสู่คณะรัฐประหารหรือกลุ่มทหารบกนำโดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ จะเป็นช่วงสำคัญที่เปิดทางให้กับการก่อตัวของระบอบเผด็จการทหารครั้งใหม่ โดยมีคณะรัฐประหารเป็นฐานในการสนับสนุนการก่อตัวของระบอบเผด็จการทหารนั้น ภายใต้ภาวะดังกล่าวนี้โคกคณินให้ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ มีความพยายามเคลื่อนไหวต่อต้านอยู่หลายครั้ง ครั้งสำคัญคือการเคลื่อนไหวภายใต้การนำของนายปรีดี พนมยงค์ ที่ปรากฏตัวขึ้นในนาม "ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492" แต่ความพยายามต่อต้านนี้ประสบกับความล้มเหลวกลายเป็น "กบฏวังหลวง" ที่รู้จักกันดี ซึ่งผลให้ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ถูกคณะรัฐประหารกวาดล้างและทำลายอย่างรุนแรง นับได้ว่าเป็นจุดจบทางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ และถือได้ว่าเป็นจุดสลายตัวของขบวนการเสรีไทย แม้ว่าหลังจากเหตุการณ์ครั้งนั้นบุคคลในขบวนการเสรีไทย ยังคงมีความพยายามเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อเนื่องตลอดไปอีกช่วงหนึ่งก็ตาม

5.1 การหวนกลับมาใช้อำนาจของจอมพล ป. พิบูลสงคราม

การหวนกลับมาใช้อำนาจของจอมพล ป. พิบูลสงครามอีกครั้งนั้น เป็นผลเนื่องมาจากกลุ่มทหารบกได้ทำการรัฐประหารในช่วงปลายปี พ.ศ. 2490 ซึ่งเปิดทางให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม กลับมามีบทบาทในกองทัพและก้าวขึ้นมามีบทบาททางการเมืองหลังจากนั้น ในฐานะผู้นำทางการเมืองของคณะรัฐประหารซึ่งขาดทั้งผู้นำที่มีบารมีและมีปัญญาการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ ในระยะแรกคณะรัฐประหารจำต้องโอนอำนาจทางการเมืองให้แก่ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ขึ้นมามีอำนาจ อันเป็นการร่วมมือระหว่างคณะรัฐประหารกับฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ ซึ่งต่างต้องการขึ้นมามีอำนาจแทนรัฐบาลฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ แต่มีข้อจำกัดในเบื้องต้น คณะรัฐประหารมีฐานอำนาจค้ำกำลังในการล้มรัฐบาลก็จริง แต่คิดมีฐานะ

แสดงความไม่เห็นพ้องด้วยกับการขับไล่รัฐบาล ด้วยการใช้อำนาจทหารเข้าแทรกแซง อันเป็นการขัดต่อวิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญ และอาจจะนำไปสู่ความรุนแรงทางการเมือง ภายในและความยุ่งยากในทางการทูต (Stanton 1956:209) การเผชิญกับปัญหา ในทางการเมืองระหว่างประเทศดังกล่าวนี้ มีส่วนสำคัญที่กดดันให้คณะรัฐประหารจำต้อง จำกัดบทบาทของตนในทางการเมือง

สิ่งที่คณะรัฐประหารสามารถกระทำในระยะแรกได้คือ เพียงการเข้าไปควบคุม ฐานทางกำลังในกองทัพ ด้วยการประกาศจัดตั้งกองบัญชาการทหารแห่งประเทศไทย โดย ใต้ประกาศแต่งตั้งจอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารแห่งประเทศไทย ส่วน พล.ท.ผิน ชุณหะวัณ และ พล.ท.กาจ กาจสงคราม* เป็นรองและผู้ช่วยผู้บัญชาการ ทหารฯ ตามลำดับ กองบัญชาการทหารฯ ดังกล่าวนี้อำนาจในการบังคับบัญชาทั้งหน่วย ทหารและตำรวจ (พิมพ์ไทย 9 พฤศจิกายน 2490) หลังจาก พล.อ.อดุล อดุลเดชจรัส ได้ลาออกจากตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งแทน ส่วน พล.ท.ผิน ชุณหะวัณ และ พล.ท.กาจ กาจสงคราม เป็นรองและผู้ช่วยผู้บัญชาการ ทหารบกตามลำดับ (รายงานประชุมคณะรัฐมนตรี : ครั้งที่ 2/2490 20 พฤศจิกายน 2490 อ้างถึงในประชัน รักพงษ์ 2520:244) ขณะเดียวกันนั้นคณะรัฐประหารก็ได้ สลายบุคคลสำคัญในขบวนการเสรีไทยออกจากราชการ โดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นผู้มีคำสั่งปลด เช่นให้ พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ ออกจากตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ และสารวัตรใหญ่ทหาร หลวงสุทมนัยประคินธุ์ออกจากอธิบดีกรมโฆษณาการ หลวงบรรณา- กรโกวิทออกจากอธิบดีกรมศุลกากร พล.ต.วีรวุฒิ วีรวุฒิโยธิน พ้นจากผู้บังคับการ มณฑลทหารบกที่ 1 และให้ พล.อ.สฤษดิ์ ธนะรัชต์ รักษาการผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ 1 แทน เป็นต้น (พิมพ์ไทย 10 พฤศจิกายน 2490)

ส่วนในด้านทางการเมืองหรือการจัดตั้งรัฐบาลใหม่นั้น คณะรัฐประหารได้มอบให้ แก่ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์เป็นผู้ดำเนินการ โดยคณะรัฐประหารได้มอบตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

* นาวาอากาศเอกกาจ กาจสงคราม หลังรัฐประหารสำเร็จได้ไม่นานนักได้เลื่อน ยศขึ้นเป็น พล.ท.

แก่นายควง อภัยวงศ์ และได้นำรัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 เสนอต่อ พระบรมวงศานุวงศ์และกรมขุนชัยนาทเรนทร ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เพื่อลง พระนามประกาศใช้แทนรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2489 สารหลักของรัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 มีบทบัญญัติให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจเพิ่มขึ้น หยุด แสดงอุทัย (2515:78) ได้ชี้ให้เห็นว่ารัฐธรรมนูญฉบับนี้ "มีการมอบอำนาจให้แก่ พระมหากษัตริย์มากกว่ารัฐธรรมนูญฉบับใด ๆ" คือนอกจากจะยืนยันหลักการให้พระมหากษัตริย์ ทรงตั้งสมาชิกวุฒิสภา (มาตรา 33) และรื้อฟื้นระบบคณะอภิรัฐมนตรี (มาตรา 18) ขึ้น มาใช้แล้ว ยังมีบทบัญญัติให้พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจยับยั้งพระราชบัญญัติได้อย่าง เด็ดขาด (มาตรา 30) และทรงมีพระราชอำนาจเพิกถอนรัฐมนตรีออกจากตำแหน่งได้ (มาตรา 78, 79) (ดูสยามจดหมายเหตุ 2520:79-86) พงษ์เทพัญญะ ศกุนตาทักษิณ (2516: 33) ได้วิเคราะห์ว่า "การมอบอำนาจให้แก่พระมหากษัตริย์นั้น ในทางปฏิบัติก็หมายถึง อำนาจรัฐบาลมีมากขึ้นนั่นเอง" อย่างไรก็ตามการกำหนดบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญฉบับดังกล่าว นี้ เป็นที่เข้าใจว่าคณะรัฐประหารต้องการยังความพอใจให้แก่ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ซึ่งมี แนวคิดต้องการให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจเพิ่มขึ้น (ดู 4.2) เพื่อให้ความร่วมมือต่อการรัฐประหารขึ้นมาจัดตั้งรัฐบาลและดำเนินการตามรัฐธรรมนูญนั้น เช่นในเรื่อง การแต่งตั้งวุฒิสภาและการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ได้เขียนบทความ ลงในหนังสือพิมพ์ขณะนั้นแสดงความพอใจต่อรัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 ไว้ว่า "แทนที่จะจำกัดค้ำคองพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ กลับแสดงที่เห็นว่า จะถวายพระราช อำนาจคืนพระมหากษัตริย์ในข้อสำคัญบางประการ" (2509 ข:203) และแสดงท่าทีสนับสนุนแนวคิดในการเพิ่มพระราชอำนาจแก่สถาบันพระมหากษัตริย์ว่า

... ประชาธิปไตยแบบมีกษัตริย์ใต้รัฐธรรมนูญได้ให้เครื่องมือน้องกันเผด็จการไว้เป็นอย่างดี เพราะทราบโดยที่อำนาจสูงสุดทางการเมืองยังอยู่แก่พระมหากษัตริย์ จนผู้มีกบฏใหญ่ไปสูงทางการเมืองไม่อาจเอื้อมถึงได้แล้ว ความคิดที่จะเป็นเผด็จการก็จะไม่มีเกิดขึ้นในหมู่นักการเมือง... (2509 ข:241)

อย่างไรก็ตามภายหลังจากพระบรมวงศานุวงศ์และกรมขุนชัยนาทเรนทร ซึ่งเป็นพระองค์เดียวที่ลงนามพระนามในการประกาศใช้รัฐธรรมนูญดังกล่าวนี้ และได้มีการประกาศแต่งตั้ง คณะอภิรัฐมนตรีตามรัฐธรรมนูญนั้นจำนวน 5 คน โดยพระบรมวงศานุวงศ์และ กรมขุนชัยนาทเรนทร

เป็นประธานา (สุชิน ตันติกุล 2515:97, 116) จากนั้นได้มีการประกาศแต่งตั้ง นายควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 (ราชกิจจานุเบกษา (เล่ม 64) 11 พฤศจิกายน 2490) หลังจากนั้นคณะรัฐประหารคงปล่อยให้ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์มีอิสระในการดำเนินทางการเมือง เช่นในเรื่องการจัดตั้งคณะรัฐบาลและการแต่งตั้งวุฒิสภา ในวันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 คณะรัฐประหาร โดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้มีหนังสือถึงนายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรี เรื่อง "ขอมอบอำนาจของคณะทหารแก่รัฐบาล" ในวันเดียวกันนี้นายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรี ได้กล่าวคำปราศรัยทางวิทยุกระจายเสียง ใจความสำคัญตอนหนึ่งเกี่ยวกับ "ฐานะและข้อตกลงของคณะรัฐบาลที่มีไว้กับคณะรัฐประหาร" ว่า

...รัฐบาลนี้เป็นอิสระจากคณะรัฐประหาร อิสระทั้งในนโยบายในทุกๆ ความคิดและในทางการเมือง จึงมีสิทธิโดยสมบูรณ์ในการที่จะบริหารราชการแผ่นดิน คณะรัฐประหารได้ตกลงที่จะตกลงที่ยังคงเพียงแต่เป็นผู้รับหน้าที่ในด้านการรักษาความปลอดภัยและความสงบของประเทศชาติเท่านั้น... (ศรีกรุง 15 พฤศจิกายน 2490)

อาจกล่าวได้ว่าการแสดงออกของคณะรัฐประหารซึ่งได้กล่าวมานี้คือ การเปิดทางให้ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ขึ้นมามีบทบาทในการจัดตั้งรัฐบาลและมีอิสระในการดำเนินนโยบายนั้นมีเป้าหมายเพื่อต้องการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ (Darling 1961:186) หรืออีกนัยหนึ่งคือเพื่อแก้ไขปัญหการรับรองฐานะของรัฐบาลใหม่จากต่างประเทศ

ครั้งเมื่อนายควง อภัยวงศ์ ได้รับการแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีแล้ว ได้มีการจัดตั้งคณะรัฐบาลใหม่ส่วนใหญ่ประกอบด้วยสมาชิกฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ เช่น ม.จ.วิวัฒน์ไชยไชยันต์ (รัฐมนตรีการคลัง) พระยาศรีวิสารวาท (รัฐมนตรีการต่างประเทศ) พล.ท.จิต มั่นถือป สีนาคโยธารักษ์ (รัฐมนตรีมหาดไทย) นายประจวบ บุนนาค (รัฐมนตรีสาธารณสุข) พล.ท.หลวงชาตินิกร (รัฐมนตรีกลาโหม) พระยาอรธการยนิพนธ์ (รัฐมนตรีช่วยมหาดไทย) ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช (รัฐมนตรียุติธรรม) นายเลื่อน ศรภักย์วานิช (รัฐมนตรีศึกษาธิการ) นาวาเอก บุง สุภชลาศัย (รัฐมนตรีอุตสาหกรรม) ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (รัฐมนตรี) นายเลื่อน พงษ์โสภณ (รัฐมนตรี) เป็นต้น คณะรัฐบาลนี้หลังจากมีการแถลงนโยบายต่อวุฒิสภาได้แต่งตั้งรัฐมนตรีเพิ่มเติมอีก คือ ม.จ.

สิทธิพร กฤดากร. (รัฐมนตรีเกษตรราชการ) นายสอ เสริมบุตร (รัฐมนตรี) และ นายใหญ่ สวัสดิชาติ (รัฐมนตรี) (สมบัติ จำปาเงิน, ผู้รวบรวม 2520:285) คณะรัฐบาลที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นนี้ เอกอัครราชทูตอเมริกันประจำไทยในขณะนั้น ให้ความเห็นไว้ว่า "นายคองสามารถจัดตั้งรัฐบาลขึ้น ด้วยภารกิจเอาบุคคลที่มีชื่อเสียงและมีประสบการณ์สูงเข้ามารวมในคณะจำนวนมาก" (Stanton, 1956:210) ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช (2509 ช : 162) เขียนบทความลงในหนังสือพิมพ์ขณะนั้นกล่าวถึงบุคคลในคณะรัฐบาลนี้ว่า "ว่ากันตามจริงแล้ว เสรีไทยในรัฐบาลปัจจุบันก็มีอยู่ด้วยกันถึง 6 คน รวมทั้งตัวคุณคองด้วยคือ คุณคอง หม่อมเสนีย์ หลวงศุภชลาศัย หลวงสินาคโยธารักษ์ พระยาอรรณการีย์นิพนธ์ และ หลวงชาตินิกรบ"

อย่างไรก็ดีหลังจากคณะรัฐบาลนายคอง อภัยวงศ์ ได้รับการแต่งตั้ง เริ่มแรกที่รัฐบาลได้ดำเนินการคือ ให้ความชอบธรรมแก่คณะรัฐประหารในการใช้อำนาจทางกึ่งทหาร ด้วยการออก "พระราชกำหนดคุ้มครองความสงบสุข เพื่อให้การดำเนินไปตามรัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490" โดยให้คณะรัฐประหารมีอำนาจใช้กึ่งทหารเพื่อการป้องกันและปราบปรามผู้กระทำการต่อต้านการรัฐประหาร มีเวลาดำหนดไม่เกิน 3 เดือน (ราชกิจจานุเบกษา (เล่ม 64) 22 พฤศจิกายน 2490) หรืออีกนัยหนึ่งคือ "ให้อำนาจทหารตรวจคน จับกุมผู้ที่สงสัยว่าจะทำการปฏิวัติซ้อน" (ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช 2509 ช: 319) การออกพระราชกำหนดดังกล่าวนี้ กล่าวได้ว่าเป็นการร่วมมือระหว่างคณะรัฐประหารกับฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ ซึ่งต่างหวาดกลัวต่ออาวุธและพลพรรคเสรีไทยของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ได้ทำการกวาดล้างแหล่งอาวุธเสรีไทยเป็นการใหญ่ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช (2509 ช: 141, 152) ให้เหตุผลที่รัฐบาลให้อำนาจทางทหารแก่คณะรัฐประหารดังกล่าวนี้ว่า "ตราบใจที่เสรีไทยยังไม่วางอาวุธ ทหารก็จะต้องคอยคุมเชิงอยู่" เพื่อ "จะได้ขอแรงจอมพลไว้ช่วยเก็บอาวุธเสรีไทยก่อนให้เรียบร้อยราบคาบ ทั้งนี้เป็นอุบายอันแยบคายที่จะก่อความมั่นคง ให้แก่รัฐบาลเป็นอย่างดี" ในการนี้ คณะรัฐประหารได้ทำการตรวจคนและจับกุมเสรีไทยบางส่วน โดยเฉพาะกลุ่มผู้นำอีสาน อาทิ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ถูกตรวจคนยึดอาวุธจำนวนหนึ่ง และถูกจับกุมพร้อมกับคนสนิทรวมจำนวน 21 คน ในข้อหา "ครอบครองอาวุธโดยมิชอบ" (พิมพ์ไทย 3 ธันวาคม 2490)

จากนั้นรัฐบาลนายคอง อภัยวงศ์ ได้เริ่มดำเนินการตามรัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 โดยเริ่มด้วยการแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภาจำนวน 100 คน ทั้งนี้ เพื่อทำหน้าที่เป็นรัฐสภาตามบทเฉพาะกาลของรัฐธรรมนูญ ในการแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภา ดังกล่าวนี้ ม.จ.สิทธิพร กฤดากร ทรงเล่าวัวว่า

...นายคอง อภัยวงศ์ รมต.กระทรวงมหาดไทย "ปรึกษาหารือโดยจอมพลถนอม" เกิดขึ้นอีกได้ในการเลือกและแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภา จึงได้ร่วมมือกับคณะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ภายใต้การบัญชาของจอมพลถนอมอย่างใกล้ชิด และเลือกเฟ้นเอาข้าราชการ ข้าราชการบำนาญ ข้าราชการในกองงานสาขาต่าง ๆ ประกอบกับพอความฉันทามติที่เชื่อถือได้และไม่มีขบวนการประจำ... (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ศ.คอง อภัยวงศ์ 2511:87-88)

ผลการแต่งตั้งวุฒิสภาที่ปรากฏ จำนวน 100 คน ในจำนวนนี้ส่วนใหญ่มาจากกลุ่มขุนนางเก่า และพวกนิยมเจ้า คือ "ประกอบด้วยบรรดาอดีตข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์ชั้นเจ้าพระยา พระยา พระ และหลวง รวมทั้งเชื้อพระวงศ์บางองค์มีจำนวนมากกว่า 80 คน" (สุนีย์ อธิษฐาน 2518:16) ส่วนคณะรัฐประหารซึ่งกล่าวกันว่าได้เสนอรายชื่อต่อรัฐบาล นายคอง อภัยวงศ์ จำนวน 10 รายชื่อ แต่ได้รับการแต่งตั้งเป็นสมาชิกวุฒิสภาเพียง 3 คนเท่านั้น (ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช 2511:84) เสน่ห์ จามริก (2529:217) ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการแต่งตั้งวุฒิสภาดังกล่าวนี้ว่า "เพราะเหตุนี้แล้ว การแต่งตั้งวุฒิสภา ครั้งนั้นจึงคล้ายกับพยายามฟื้นฟูฐานะของเจ้านายและขุนนางขุนเก่า ขึ้นมาสู่บทบาทและ เหนือหน้าทางการเมืองกับฝ่ายรัฐประหาร"

หลังจากได้มีการประกาศแต่งตั้งวุฒิสภาข้างต้นแล้ว รัฐบาลนายคอง อภัยวงศ์ ได้แถลงนโยบายต่อวุฒิสภาหรือรัฐสภานั้น จากนั้นรัฐบาลได้ดำเนินการตามรัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 ในเรื่องการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและการร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวร (หรือฉบับ พ.ศ. 2492) โดยรัฐสภามีมติเห็นชอบด้วยกับการแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญของรัฐบาลจำนวนรวม 2 ครั้ง ฉบับที่ 1 ว่าด้วยเรื่องการกำหนดวิธีการเลือกตั้งและการกำหนดอายุของผู้มีสิทธิสมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรนั้น ต้องมีอายุไม่ต่ำกว่า 35 ปีบริบูรณ์ (ราชกิจจานุเบกษา (เล่ม 64) 9 ธันวาคม 2490) และฉบับที่ 2 ว่าด้วยเรื่องการร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวร ในเรื่องนี้รัฐบาลได้เสนอวิธีการ

ร่างรัฐธรรมนูญต่อรัฐสภาไว้พิจารณา 3 วิธีด้วยกันคือ "1. ตั้งกรรมาธิการยกร่าง
 2. ให้ราษฎรเลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ 3. ให้รัฐสภาเลือกตั้งสมาชิกสภา
 ร่างรัฐธรรมนูญ" (รายงานประชุมวุฒิสภา : ครั้งที่ 12/2490 18 มีนาคม 2490)
 ผลการพิจารณาของรัฐสภาในเรื่องดังกล่าวนี้ มีมติเป็นเอกฉันท์มอบให้รัฐสภาเป็นผู้เลือกตั้ง
 สมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญตามขอเสนอของ ม.จ.สิทธิพร กฤดากร. ซึ่งทรงให้เหตุผล
 ประกอบด้วยเห็นว่า รัฐสภาเป็นผู้เลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญจะดีกว่าให้ประชาชน
 เลือกตั้งโดยตรง เนื่องจาก "การร่างรัฐธรรมนูญจำเป็นต้องใช้บุคคลที่มีความรู้ความ
 สามารถอีกระดับหนึ่ง จึงเกรงว่าราษฎรจะเลือกตั้งสมาชิกไม่เหมาะสม" (รายงานประชุม
 วุฒิสภา : ครั้งที่ 2/2491 15 มกราคม 2491) สุนีย์ อธิมุติภาพ (2518:23) ให้
 ทิศนะวาทการกำหนดให้รัฐสภาเป็นผู้เลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญแทนที่จะให้เป็นการ
 เลือกตั้งโดยตรงจากประชาชนนั้น "แสดงให้เห็นแนวความคิดอนุรักษ์นิยมในกลุ่มสมาชิก
 วุฒิสภาชุดนี้"

การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทั่วไปซึ่งกำหนดให้มีขึ้นในวันที่ 19 มกราคม
 พ.ศ. 2491 นั้น ผลปรากฏว่าพรรคประชาธิปไตยโคละแนนเสียงมากเกินครึ่งคือได้จำนวน
 ถึง 53 จากทั้งหมด 100 ที่นั่ง ที่เหลือกระจายอยู่กับพรรคธรรมนิยม 5 ที่นั่ง พรรค
 ประชาชน 12 ที่นั่งและอิสระ 30 ที่นั่ง (Coast 1953:44) ส่วนพรรคสหชีพและพรรค
 แนวรัฐธรรมนูญได้สลายตัวไปโดยปริยาย เนื่องจากแกนนำของพรรคถูกจับกุมหรือถูกควบคุม
 จากคณะรัฐประหาร ส่วนสมาชิกของพรรครุ่นหนุ่มก็ไม่สามารถสมัครได้เพราะอายุไม่ถึง
 35 ปีบริบูรณ์ อันเป็นการกีดกันทางการเมืองจากทั้งฝ่ายพรรคประชาธิปไตยและคณะรัฐประหาร
 (ดูต่อไปข้างหน้า) พรรคประชาธิปไตยจึงยังคงมีบทบาทในการจัดตั้งรัฐบาลต่อไป โดย
 นายควง อภัยวงศ์ ได้รับความแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งในเดือนกุมภาพันธ์ 2491
 คณะรัฐบาลส่วนใหญ่ยังคงเป็นชุดเดิม มีเพิ่มเติมรัฐมนตรีบางคน เช่น นายดิศ พรหมมานพ
 (รัฐมนตรี) นายบุญเท่ง ทองสวัสดิ์ (รัฐมนตรี) และนายฟ่อง สิทธิธรรม เป็นต้น
 (สมบัติ จำปาเงิน, ผู้รวบรวม 2520:286) ส่วนพรรคธรรมนิยม พรรคประชาชน
 และอิสระกลายเป็นแนวร่วมฝ่ายค้าน นำโดยนายเสียง ไชยกาล ในฐานะหัวหน้าพรรค
 ประชาชน (นิรุฒิ สุทธิสงคราม 2522:155-158) จากนั้นรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์
 ได้แถลงนโยบายต่อรัฐสภาและรัฐสภามีมติให้ความไว้วางใจ รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์

จึงได้ดำเนินการบริหารประเทศต่อไป ภายใต้ความพยายามลดบทบาทของคณะรัฐประหาร หรือฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในช่วงนี้หลังจากนี้ฐานะของรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ในทางการเมืองระหว่างประเทศ เริ่มได้รับการรับรองจากต่างประเทศคือ สหรัฐอเมริกา และอังกฤษ เมื่อวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ. 2491 (Darling 1961:188-189) แล้ว "ประเทศอื่นเจริญรอยตาม" (กนต์ธีร์ สุภมมงคล 2527:365) ส่วนในด้านการเมือง ภายในเริ่มไม่เป็นที่พอใจแก่คณะรัฐประหาร ความขัดกันระหว่างรัฐบาลกับคณะรัฐประหาร ปรากฏตัวเด่นชัดขึ้น โดยคณะรัฐประหารแสดงท่าทีต้องการผลักดันให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นมาจัดตั้งรัฐบาลแทนฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์

คณะรัฐประหารได้มีการเคลื่อนไหวแสดงท่าทีต้องการให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี ภายหลังจากการเลือกตั้งทั่วไปในเดือนมกราคม พ.ศ. 2491 นั้น โดยเริ่มจาก "มิใช่ปลิวเดือนปรากฏทั่วกรุง ในใบปลิวนี้ปรากฏข้อความชัดเจนชัดเจนว่า ให้ประชาชนสนับสนุนจอมพล ป. พิบูลสงคราม ผู้บัญชาการทหารบกขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี" จากนั้นได้มี "บุคคลกลุ่มหนึ่งได้ออกโฆษณาตามท้องถนนหลวง นัดมาชุมนุมเดินขบวนเรียกร้องให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรี และจัดตั้งรัฐบาลขึ้นใหม่แทนหัวหน้าพรรคประชาธิปัตย์" (กู วัชรูธิ สุทธิสงคราม 2522:151-154) ในเวลาเดียวกันนั้น มีข่าวลือว่าคราบโคกที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ยังไม่ถอนตัวออกไปจะไม่มี การรับรองรัฐบาล นายควง อภัยวงศ์ ในการนี้ "ฝ่ายทหารมีหนังสือเวียนถึงรัฐมนตรีทุกคนสัพพัตว์ว่ารัฐบาล อยู่ในตำแหน่งได้ก็ด้วยอาศัยรัฐประหาร คณะรัฐประหารยังไม่ต้องการให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดอนตัว คณะรัฐประหารตั้งคณะรัฐมนตรีได้จะถอดถอนคณะรัฐมนตรีเมื่อใดก็ได้" (กนต์ธีร์ สุภมมงคล 2527:364) อย่างไรก็ตาม ความพยายามเคลื่อนไหวของคณะ รัฐประหาร ในอันที่จะผลักดันให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นไปจัดตั้งรัฐบาลแทนฝ่ายพรรค ประชาธิปัตย์นั้น ดูเหมือนต้องรอโอกาสจนกว่าปัญหาการรับรองจากต่างประเทศหมดไป

ภายหลังจากสหรัฐอเมริกาและอังกฤษได้ให้การรับรองรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ในช่วงต้นเดือนมีนาคม พ.ศ. 2491 ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้มีการเคลื่อนไหวในอันที่จะขึ้นมามีการจัดตั้งรัฐบาลอย่างจริงจัง โดยเริ่มจากในสภาผู้แทนราษฎรได้มีการรวมตัวของกลุ่มสมาชิกสภา ประกาศตัวขึ้นในนาม "คณะประชาธิปัตย์" เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2491 ทั้งนี้เพื่อให้การสนับสนุนจอมพล ป. พิบูลสงคราม

เป็นนายกรัฐมนตรี คณะประชาธิปไตยนี้มีสมาชิกสภา รวมจำนวน 66 คน คือ นอกจาก พรรคธรรมธิปไตย พรรคประชาชนและอิสระ จำนวน 47 คนแล้ว ยังมีสมาชิกพรรคประชาธิปไตยอีกจำนวนหนึ่งมาร่วมด้วย เช่น นายเลื่อน พงศ์โสภณ นายเทพ โชคินุชิต นายกิจจา วัชณสินธุ์ และนายฟอง สิทธิธรรม เป็นต้น (ดู ญัตติ สุธิสสงคราม 2522:161-167) จากนั้นคือในวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2491 คณะรัฐประหาร โดย พ.ท.ก้าน จ่างภูมิเวท พ.อ.สวัสดิ์ สวัสดิ์เกียรติ พ.อ.ขุนศิลปสรชัย และพ.ท.ละม้าย อุทยานานนท์ ได้เข้าพบ นายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรีและได้แจ้งในนามของคณะรัฐประหารให้รัฐบาลกราบ ถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งภายใน 24 ชั่วโมง

...นายกรัฐมนตรีเรียกประชุมคณะรัฐมนตรีด่วน โดยได้เชิญผู้นำกองทัพเรือและ กองทัพอากาศเข้าร่วมด้วย แต่ผู้นำกองทัพทั้งสองไม่ยอมให้ความร่วมมือในการทัศนคติ กองทัพบก ต่างไม่ต้องการเห็นการนองเลือดในประเทศไทย คุณควง อภัยวงศ์ จึงไม่มีทางเลือก จำต้องสนองคำเชิญของคณะรัฐประหาร... (กนคธีร์ ศุภมงคล 2527:365)

รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งในเย็นวันที่ 6 เมษายนนั้น คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เห็นควรยกตำแหน่งนายกรัฐมนตรีให้แก่ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ตามความต้องการของคณะรัฐประหาร มีพระราชโองการแต่งตั้ง จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2491 คณะ รัฐบาลชุดใหม่ที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม จัดตั้งขึ้น ประกอบด้วย 3 กลุ่มใหญ่คือ คณะรัฐ-ประหาร จอมพล ป. พิบูลสงคราม (รั้งตำแหน่งรัฐมนตรีมหาดไทย) พล.ท.มังกร พรหมโยธี (รัฐมนตรีศึกษาธิการ) พ.อ.น้อม เกตุญาติ (รัฐมนตรีช่วยเกษตรราชการ) กลุ่มสมาชิกวุฒิสภา พระยาโทเวณิกมนตรี (รัฐมนตรีการคลัง) พระยาบริรักษ์เวชชการ (รัฐมนตรีสาธารณสุข) พ.อ.หม่อมสนิทวงศ์เสนี (รัฐมนตรีอุตสาหกรรม) พ.อ.พระยา ศรีพิชัยสงคราม (รัฐมนตรีคมนาคม) พระยาจินดารักษ์ (รัฐมนตรีช่วยมหาดไทย) พระมุน-ภาณวิมลศาสตร์ (รัฐมนตรียุติธรรม) และกลุ่มสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร นายเลียง ไชยกาล (รัฐมนตรีช่วยมหาดไทย) นายกิจจา วัชณสินธุ์ (รัฐมนตรี) นายเขมชาติ บุญยรัตนพันธุ์ (รัฐมนตรี) นายพิน สุพรรณสาร (รัฐมนตรี) เป็นต้น และมีบางส่วนมาจากรัฐบาล นายควง อภัยวงศ์ พล.ท.หลวงชาตินักรบ (รัฐมนตรีกลาโหม) นาวาอากาศเอก ม.จ. รังษิยากร อากาศ (รัฐมนตรี) คณะรัฐบาลชุดนี้ได้มีการปรับปรุงรวม 4 ครั้ง ครั้งสำคัญ

ได้แก่การแต่งตั้ง พล.ต.เอก เพียรเลิศ บริรักษ์พุทธิกิจ เป็นรัฐมนตรีว่าการพาณิชย์ (สมบัติ จำปาเงิน, ผู้รวบรวม 2520:287-288) พล.ท.มังกร พรหมโยธี ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ถึงกรณีการเปลี่ยนแปลงจากรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ มาเป็นรัฐบาลชุดใหม่นี้ว่า "เป็นการกระทำภายในคณะรัฐประหาร" เพราะคณะรัฐประหาร "ถือว่า รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ก็อยู่ในคณะรัฐประหารเหมือนกัน" (พิมพ์ไทย > เมษายน 2491) จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้นำคณะรัฐบาลแถลงนโยบายต่อรัฐสภา เมื่อวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2491 และได้รับความไว้วางใจจากรัฐสภาในวันเดียวกันนั้น ด้วยคะแนนเสียง 70:26 หลังจากนั้นอาจกล่าวได้ว่าภายในศูนย์อำนาจทางการเมือง เป็นการแข่งขันระหว่างฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งก้าวขึ้นมาเป็นฝ่ายรัฐบาล กับฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ซึ่งกลายเป็นฝ่ายค้านในรัฐสภา

ฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีฐานอำนาจสำคัญอยู่ที่คณะรัฐประหาร สุชิน ตันติกุล (2517:111) ได้อธิบายถึงโครงสร้างของคณะรัฐประหารนั้นไว้ว่า ประกอบด้วย 3 กลุ่มใหญ่ กลุ่มแรกคือกลุ่มจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้แก่พวกที่เคยทำงานใกล้ชิดกับจอมพล ป. พิบูลสงคราม มานับแต่หลังเปลี่ยนการปกครอง พ.ศ. 2475 หรือเป็นกลุ่มนายทหารบกชั้นผู้น้อยของคณะราษฎร เช่น พ.อ.น้อม เกตุnutí พล.ต.ปลัด ปลดปรบักษ์ พิบูลภาณุวัฒน์ พล.ต.เอก เพียรเลิศ บริรักษ์พุทธิกิจ และพล.ท.มังกร พรหมโยธี เป็นต้น กลุ่มนี้ไม่ได้กลับเข้ามามีบทบาทในกองทัพหลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 แต่ขึ้นมามีบทบาทอยู่ในคณะรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม กลุ่มที่สองคือพวกนายทหารบกนอกราชการ เช่น พล.ท.ผิน ชุณหะวัณ นาวาอากาศเอกกาจ กาจสงคราม พ.อ.กาน จ่านงภูมิเวท และพ.อ.เฒ่า ศรียานนท์ เป็นต้น กลุ่มนี้จะกลับเข้ามามีบทบาทเป็นผู้นำในกองทัพก หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 และบางส่วนได้ออนไปเป็นตำรวจ พล.ท.ผิน ชุณหะวัณ ได้ครองตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกหลังจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นไปเป็นนายกรัฐมนตรีและดำรงตำแหน่งนี้ไปจนถึงปี พ.ศ. 2497 จึงโอนให้กับ พ.อ.สุภศักดิ์ ชนะรัชต์ นาวาอากาศเอกกาจ กาจสงคราม ได้เลื่อนยศเป็น พล.ท. และดำรงตำแหน่งรองผู้บัญชาการทหารบก พ.อ.เฒ่า ศรียานนท์ ได้โอนไปเป็นรองอธิบดีกรมตำรวจในสมัยรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ปี พ.ศ. 2491 และครองตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจไปจนถึงปี พ.ศ. 2500 ภายใต้รัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 และฉบับ พ.ศ. 2492

ซึ่งมีบทบาทแยกจากการประจำออกจากการเมือง ไม่เปิดโอกาสให้กลุ่มนี้ก้าวขึ้นไป มีบทบาทในคณะรัฐบาลหรือวุฒิสภา กลุ่มที่สามได้แก่พวกนายทหารบกประจำการ อาทิ พ.อ.สฤษดิ์ ชนะวิชต์ พ.ท.ถนอม กิตติขจร พ.ท.ประภาส จารุเสถียร และ พ.ท. ละม้าย อุทยานานนท์ เป็นต้น หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 กลุ่มนี้ได้รับตำแหน่ง สูงขึ้นในกองทัพ และอาจกล่าวได้ว่ากลุ่มนี้เป็นผู้สืบทอดตำแหน่งผู้นำในกองทัพจากกลุ่มที่ สอง พ.อ.สฤษดิ์ ชนะวิชต์ ก้าวขึ้นไปเป็นรองผู้บัญชาการทหารบกหลังจากพล.ท.กาจ กาจสงคราม ถูกบีบให้ออกนอกประเทศในปี พ.ศ. 2493 จากนั้นได้เป็นผู้บัญชาการทหาร บกสืบต่อจาก พล.ท.ผิน ชุณหะวัณ พ.ท.ถนอม กิตติขจร และพ.ท.ประภาส จารุเสถียร เป็นผู้สืบทอดจาก พ.อ.สฤษดิ์ ชนะวิชต์ ส่วน พ.ท.ละม้าย อุทยานานนท์ ได้โอนไป เป็นตำรวจและครองตำแหน่งผู้บังคับการกองตำรวจสันติบาลนับแต่ปี พ.ศ. 2492 เป็นต้นไป กลุ่มนี้เช่นเดียวกับกลุ่มที่สองคือไม่ได้ขึ้นไปมีบทบาทในคณะรัฐบาลหรือวุฒิสภา ทั้งกลุ่มที่สอง และสามนี้เป็นฐานกำลังสำคัญที่ให้การสนับสนุนรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และจะเป็น กำลังสำคัญในการล้มเลิกรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 ซึ่งไม่เปิดโอกาสให้ข้าราชการ ประจำขึ้นมา มีบทบาททางการเมืองและนำความยุ่งยากทางรัฐสภามาให้แก่คณะรัฐประหาร หรือรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

ทั้งนี้เพราะในรัฐสภานั้นฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ไม่มีฐานอำนาจเป็นของ ตัวเองโดยเฉพาะการจัดตั้งคณะรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต้องแบ่งโควตา รัฐมนตรี และเลขานุการรัฐมนตรีให้แก่สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในรูปของสหพรรค และดึงแนวร่วม บางส่วนจากวุฒิสภามาเป็นรัฐมนตรี คณะรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ปรากฏขึ้นใน ปี พ.ศ. 2491 และ 2492 จะประกอบด้วย 3 กลุ่มใหญ่คือ คณะรัฐประหาร กลุ่ม วุฒิสภาและกลุ่มสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ดู สมบัติ จำปาเงิน, ผู้รวบรวม 2520:288- 289) ทั้งนี้เพื่อแลกเปลี่ยนกับการสนับสนุนรัฐบาลในรัฐสภา กล่าวกันว่าในการจัดตั้ง คณะรัฐบาลนั้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้จัดโควตาตำแหน่งรัฐมนตรีไว้ในอัตราส่วน ดังนี้ (สมุทร สุภักชกะ 2507:500) คือ

... 1. สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่แตกแยกมาจากพรรคประชาธิปัตย์ จะได้ดำรง ตำแหน่งรัฐมนตรีหรือเลขานุการรัฐมนตรี

2. ผู้ทรงคุณวุฒิของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวง

สำคัญ ๆ

3. พรรคที่สนับสนุนรัฐบาลจะได้รับตำแหน่งรัฐมนตรีพรรคละ 2 คน...

อย่างไรก็ตามแม้ว่าในสภาผู้แทนราษฎร จอมพล ป. พิบูลสงคราม จะสามารถดึงสมาชิกสภาต่าง ๆ เข้ามาเป็นฐานให้การสนับสนุนรัฐบาลมากกว่าครึ่งสภา แต่ในวุฒิสภาคะแนนเสียงส่วนใหญ่ยังคงเป็นของฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ และไต่เคลื่อนไหวยับยั้งร่างพระราชบัญญัติของรัฐบาลหลายครั้ง นับเป็นปัญหาที่ยากในทางรัฐสภาของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ภายใต้รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 ที่ดำเนินการขึ้นโดยฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์

ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์มีฐานอำนาจสำคัญอยู่ที่รัฐสภา หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น ได้เปิดทางให้ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์เสริมสร้างความเข้มแข็งในทางรัฐสภาอย่างมาก พล.ต.อนันต์ พิบูลสงคราม (2519:5:47-48) กล่าวถึงการดำเนินการของฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 ไว้ว่า

...ท่านนายกรัฐมนตรีนายควง อภัยวงศ์ ผู้มีความตกเป็นคุณสมบัติดีเด่น ก็ดูเหมือนจะกระทำทุกสิ่งทุกอย่างที่แสดงว่า การเสริมสร้างฐานการเมืองของพรรคประชาธิปัตย์ใหม่คงในรัฐสภา จะมีความสำคัญรับความเหนือสิ่งอื่น...

การเสริมสร้างฐานทางรัฐสภาของฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์นั้น เริ่มจากได้ทำการแต่งตั้งกลุ่มขุนนางเก่าและพวกนิยมเจ้าจำนวนมากในวุฒิสภา และได้กันสมาชิกพรรคสหชีพและแนวรัฐธรรมนูญในการลงสมัครแข่งขันเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทั้งโดยตรงและอ้อม เช่นเปิดโอกาสให้คณะรัฐประหารจับกุมบรรดาแกนนำของสองพรรคนี้ และกำหนดอายุผู้สมัครรับเลือกตั้งต้องไม่ต่ำกว่า 35 ปีบริบูรณ์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ยังผลให้ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ได้รับคะแนนเสียงข้างมากในการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จากนั้นฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ได้อาศัยอิทธิพลที่มีอยู่ในรัฐสภาในการกำหนดกติกาทางการเมืองใหม่หรือการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 โดยฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ได้ผลักดันให้รัฐสภาเป็นผู้เลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร หลังจากรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ถูกบีบให้จำต้องลาออกไป ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ได้หันไปเอาจริงเอาจังกับการร่างรัฐธรรมนูญด้วยคาดหวังเพื่อทำการแข่งขันกับฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในวิถีทางระบอบรัฐสภา

การร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวรหรือฉบับ พ.ศ. 2492 นั้น รัฐสภาเริ่มด้วยการเลือกตั้งสภาร่างรัฐธรรมนูญ จำนวน 40 คน ในจำนวนนี้ประกอบด้วยตัวแทนของวุฒิสภา 10 คน ตัวแทนของสภาผู้แทนราษฎร 10 คน และตัวแทนจากกลุ่มประชาชนนอกรัฐสภาอีก 20 คน โดยแบ่งออกเป็น 4 ประเภท ๆ ละ 5 คน คือ ประเภทที่ 1 เป็นประเภททั่วไปผู้สมัครต้องมีคุณสมบัติของผู้สมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรคือ ผู้มีอายุไม่ต่ำกว่า 35 ปีบริบูรณ์ ประเภทที่ 2 นอกจากคุณสมบัติตามประเภทที่ 1 แล้ว ต้องเป็นผู้ที่ดำรงหรือเคยดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงหรืออธิบดีหรือเทียบเท่า ประเภทที่ 3 นอกจากคุณสมบัติตามประเภทที่ 1 แล้ว ต้องเคยเป็นสมาชิกสภาผู้แทน หรือวุฒิสภา หรือดำรง เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรี ประเภทที่ 4 นอกจากคุณสมบัติตามประเภทที่ 1 แล้ว ต้องเป็นผู้สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีหรือเทียบเท่า มีผู้สมัครเป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญใน 4 ประเภทดังกล่าวนี้รวมจำนวน 173 คน ผลการเลือกตั้งปรากฏว่าตกเป็น "ชัยชนะของพรรคประชาธิปไตยอย่างเด็ดขาด" พรรคการเมืองอื่น ๆ ไม่ได้รับเลือกตั้ง ส่วนคณะรัฐประหารได้เพียงคนเดียว คือ พ.ท.กาน จ้างงุมิเวท (ดู สุนีย์ อธิมุติภาพ 2518: 23-24, 37-41) จากนั้นสภาร่างรัฐธรรมนูญได้เริ่มเปิดประชุมดำเนินการ เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2491 โดยมีเจ้าพระยาศรัทธาธรรมาธิบดีเป็นประธานสภาร่างฯ ส่วนตำแหน่งรองประธานสภาร่างฯ คือ พระยาอรรัตนการีย์นิพนธ์ (รายงานประชุมสภาร่างรัฐธรรมนูญ : ครั้งที่ 1/2491 12 กรกฎาคม 2491) การร่างรัฐธรรมนูญนี้สภาร่างฯ ได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องจนสำเร็จในช่วงต้นปี พ.ศ. 2492 จากนั้นสภาร่างรัฐธรรมนูญได้ส่งมอบแก่รัฐสภาเป็นผู้ดำเนินการต่อไป รัฐสภาได้นำเข้าสู่วาระการพิจารณาและมีมติเห็นชอบด้วย จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีได้นำเสนอต่อคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และได้ประกาศใช้แทนรัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2492 (ดู สุนีย์ อธิมุติภาพ 2518:45-74)

สาระสำคัญของรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 นั้น ยังคงยืนยันในหลักการแยกข้าราชการประจำออกจากการเมือง เช่นเดียวกับรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2489 และ 2490 รัฐสภาประกอบด้วยวุฒิสภาและสภาผู้แทนราษฎร วุฒิสภานั้นพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง มีอำนาจในการยับยั้งร่างพระราชบัญญัติของสภาผู้แทนราษฎรเพิ่มขึ้น และมีอำนาจในการควบคุมการบริหารราชการของคณะรัฐมนตรีมากขึ้น (ดู กระทบทองธรรมชาติ 2520:71)

ภายใต้บทบัญญัติต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นี้ กล่าวได้ว่าได้นำความยุ่งยากและลำบากใจมาให้แก่
 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในทางรัฐสภาอยู่น้อย คือได้เปิดทางให้ฝ่ายพรรค
 ประชาธิปไตยซึ่งครองเสียงข้างมากอย่างเด็ดขาดในวุฒิสภา เคลื่อนไหวกดดันรัฐบาล
 จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในทางรัฐสภาบ่อยครั้ง พล.ต.อนันต์ พิบูลสงคราม
 (2513:5:65) ได้กล่าวถึงการเคลื่อนไหวของฝ่ายพรรคประชาธิปไตยในกรณีนี้ไว้ว่า

...พยายามสั่นคลอนเสถียรภาพของรัฐบาลทุกครั้งเมื่อมีโอกาส ด้วยการตั้งวิ
 อำนาจยับยั้งกฎหมายบางฉบับของรัฐบาลที่โดยานสภาผู้แทนราษฎรไปแล้ว...ปรากฏว่า
 วุฒิสภาสามารถยับยั้งร่างกฎหมายของรัฐบาลได้ถึงสองฉบับในเวลาต่อมา สร้างความ
 หนักแน่นให้ไม่เฉพาะแต่เสถียรภาพของรัฐบาลเท่านั้น...

การยับยั้งร่างกฎหมายของรัฐบาล ตามที่ พล.ต.อนันต์ พิบูลสงคราม กล่าวถึงนี่คือ
 วุฒิสภาได้มีมติไม่รับร่างพระราชบัญญัติงบประมาณ 2 ปีติดต่อกัน คือในปี พ.ศ. 2492 และ
 2493 (ดู ชัยอนันต์ สมุทวณิช และพีรศักดิ์ จันทวรินทร์, ผู้รวบรวม 2524:27) ภาวะ
 ดังกล่าวนี้นี้จะผลักดันให้คณะรัฐประหาร ซึ่งค่อย ๆ ทวีความเข้มแข็งภายใต้การทำลายล้าง
 ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ หันมาทำการรัฐประหารตัวเองหรือ "รัฐประหารเงียบ" ใน
 ช่วงปลายปี พ.ศ. 2494 โดยได้ยกเลิกรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 และหันไปนำเอา
 รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2475 แก้ไขเพิ่มเติมพุทธศักราช 2483 และ 2483 กลับมาใช้
 ใหม่ (ดู 5.2)

อย่างไรก็ตามควรกล่าวไว้ในที่นี้ว่า ภายใต้การแข่งขันทางการเมือง ระหว่าง
 คณะรัฐประหารหรือฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับฝ่ายพรรคประชาธิปไตยตามที่ได้อ้าง
 มานี้ ทั้งสองฝ่ายต่างยังคงเป็นแนวร่วมหรือพันธมิตรทางการเมืองในระดับหนึ่งคือ ได้ร่วม
 พยายามกันฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ออกจากการแข่งขันทางการเมือง และต่อต้านการ
 กลับมามีบทบาทหรือมีอำนาจทางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์

ความพยายามกันฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ออกจากการแข่งขันทางการเมือง
 หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น คณะรัฐประหารได้ใช้อำนาจค้ำกำลังทางทหารและ
 ตำรวจ ความคุมหรือกดดันพรรคแกนนำของพรรคสหชีพและแนวรัฐธรรมนู้ออกจากการ
 ลงสมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร โดยคณะรัฐประหารได้ทำการจับกุมบางส่วน

ในข้อหาต่างๆ และ "คุกคามที่จะจับกุมผู้ที่สงสัยว่าเตรียมการต่อต้าน" (ปรีดี พนมยงค์ 2516 ช:74) ที่ถูกจับกุมเช่น นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ในข้อหาครอบครองอาวุธโดยมิชอบ นายจำลอง ดาวเรือง และนายทอง กันทาธรรม ในข้อหา "ฐานฆ่าคนตาย" นายวิจิตร ลุคิตานนท์ และนายทองเปลว ชลภูมิ ในข้อหา "ใช้เงินหลวงผิดประเภท" และ "ยังมีนักการเมืองพวกเสรีไทยอีกบางคน กำลังถูกติดตามตัวอยู่ในข้อหาครอบครองอาวุธโดยมิชอบ" (กนดษฐ์ร์ ศุภมงคล 2527:363) นักการเมืองพวกเสรีไทยอีกบางคนที่กำลังถูกละเมิดรัฐประหาร "ติดตามตัว" ดังกล่าวนี เป็นที่เข้าใจได้ว่าส่วนใหญ่ได้แก่ อดีตสมาชิกสภาพรรคสหชีพ อาทิ ร.ท.กระจำจ ฑุลาภิรักษ์ นายผึ้ง ศรีจันทร์ นายเขื่อน พานิชวิทย์ นายเตียง ศิริขันธ์ นายทิม ภูริพัฒน์ และนายอ้วน นาคทรพร เป็นต้น ร.ท.กระจำจ ฑุลาภิรักษ์ เล่าว่าหลังรัฐประหาร "ผมถูกกล่าวหาว่ามีอาวุธเสรีไทยซ่อนไว้และคณะรัฐประหารต้องการตัว จึงหลบหนีออกไปต่างประเทศ" (สัมภาษณ์) นายสวัสดิ์ ทรายชู เล่าว่า หลังรัฐประหาร นายเตียง ศิริขันธ์ "ตัดสินใจหนีไปกบดานอยู่บริเวณบนเทือกเขาภูพาน เพราะคณะรัฐประหารตามล่าตัวอยู่ โดยมีกองทหารจำนวนถึง 5 กองร้อยออกติดตามในจังหวัดสกลนครและควบคุมพื้นที่บริเวณนั้น" (สัมภาษณ์) อย่างไรก็ตามการจับกุมและติดตามตัวจากคณะรัฐประหารดังกล่าวยังผลสำคัญให้อดีตสมาชิกสภาเหล่านี้ซึ่งมีอายุเกิน 35 ปีบริบูรณ์ หรือมีคุณสมบัติรับสมัครเลือกตั้ง ไม่สามารถลงแข่งขันสมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎรในเดือนมกราคม พ.ศ. 2491 นั้นได้

ส่วนข้างฝ่ายพรรคประชาธิปไตยก็ได้ใช้อำนาจทางการเมือง กันฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ออกจากการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรและสถาปนารัฐธรรมนูญ โดยอาศัยวุฒิสภาแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญ (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 รวม 2 ครั้ง ในทางหนึ่งได้เพิ่มอายุผู้สมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ซึ่งตามกฎหมายเลือกตั้ง พ.ศ. 2475 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2479 ได้กำหนดไว้เพียง 23 ปีบริบูรณ์ ขึ้นเป็น "ไม่ต่ำกว่า 35 ปีบริบูรณ์" ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช (2509 ช : 197) กล่าวถึงเบื้องหลังที่วุฒิสภาต้องกำหนดให้ผู้สมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎรมีอายุไม่ต่ำกว่า 35 ปีบริบูรณ์ไว้ว่า

...บางคนอาจไม่ทราบว่า เบื้องหลังประวัติศาสตร์แห่งการกำหนดอายุ 35 ปีนี้ ทยอยเป็นประการใหญ่ ขณะนี้โลกกำลังเหวี่ยงไปทางซ้ายอยู่ข้างรุนแรงที่สุด ซึ่งแม้แต่เมืองไทยของเรา ก็หนักกำลังผกผันแห่งโรคแดงนี้ไม่พ้น เท่าที่ทราบกันอยู่เวลานี้

คนหนุ่มบางจำพวกที่มีอุดมคติรุนแรงไปในทางนั้น กำลังเตรียมการเข้าชิงชัยในการเลือกตั้ง ซึ่งที่สภาโคเคชามานั่งในสภาแล้ว จะคลบเวลาไหนภาคของชาติ ยันแปรไปทางไหน ก็ยังไม่มีใครจะพยากรณ์ได้...

นายปรีดี พนมยงค์ (2526 ช:74-75) ใ้วิจารณ์การกำหนดอายุดังกล่าวนี้ว่า "เป็นปฏิริยาหรือเป็นการถอยหลังเข้าครอง" เพราะ "รัฐบาลกับวุฒิสมาชิกคงกล่าวได้ร่วมกันละเมิดสิทธิทางการเมืองของพลเมืองไทยที่มีอายุ 23 ปีบริบูรณ์ถึง 35 ปีหย่อน 1 วัน โดยมีให้มีสิทธิสมัครเป็นสมาชิกสภาผู้แทน" อย่างไรก็ตามผลในทางปฏิบัติขณะนั้นการกำหนดอายุของผู้สมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎรต้องมีอายุไม่ต่ำกว่า 35 ปีบริบูรณ์ กล่าวได้ว่าเป็นการกีดกันอดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรรุ่นหนุ่มจำนวนมาก ที่เคยสังกัดพรรคสหชีพ แนวรัฐธรรมนูญและอิสระ มีให้มีสิทธิสมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎรในเดือนมกราคม พ.ศ. 2491 นั้น นายชิต เวชประสิทธิ์ นายศุภโยค พานิชวิทย์ และนายดุสิต บุญธรรม ต่างเล่าว่าไม่สามารถลงสมัครรับเลือกตั้งในครั้งนั้นได้ "เพราะอายุไม่ถึง" และรู้สึกได้ว่า "เป็นการกีดกันแกลงจากพรรคประชาธิปไตย" (สัมภาษณ์)

ในอีกทางหนึ่งนั้นฝ่ายพรรคประชาธิปไตยได้ผลักดันให้รัฐสภาเป็นผู้เลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ ดังที่กล่าวมาแล้วว่าฝ่ายพรรคประชาธิปไตยนั้น มีบทบาทในการแต่งตั้งวุฒิสภาและได้รับเลือกตั้งเข้ามาในสภาผู้แทนราษฎรจำนวนมากกว่าครึ่ง สิ่งเหล่านี้ช่วยทำให้ฝ่ายพรรคประชาธิปไตยมีอิทธิพลและสามารถครองเสียงข้างมากในการเลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ ในการเลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญจำนวน 40 คนนั้นปรากฏว่าฝ่ายพรรคประชาธิปไตยได้ "จำนวนไม่น้อยกว่าสามสิบคนในจำนวนทั้งสิ้นสี่สิบคน" (อ. พินุดสงคราม 2519:5:85) และที่สำคัญคือฝ่ายพรรคประชาธิปไตยได้กั้นแกนนำของพรรคสหชีพและแนวรัฐธรรมนูญออกจากการมีส่วนร่วมในการร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ (ฉบับ พ.ศ. 2492) ได้อย่างเด็ดขาด อย่างเช่นผลการเลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญในประเภทที่ 3 นั้น ผู้ที่ได้อายุ 5 คน ล้วนเป็นสมาชิกฝ่ายพรรคประชาธิปไตยทั้งสิ้น คือ พล.ท.ชิต มั่นศิลป์ สีนาคโยชารักษ์ นายสุวิชัย พันธุ์เศรษฐ นายอินทร สิงหนेत्र พล.ร.ต.เล็ก สุมิตร และนายทองม้วน อัดถากร ส่วนพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ โค้คะแนนอันคัมที่ 6 นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายจำลอง ดาวเรือง และนายถวิล อุดล ไม่ติดอันดับหรือ "แพ้อย่างไม่มีทางสู้" (สยามนิกร 9 กรกฎาคม

2491)

ความพยายามกันบรรดาอดีตสมาชิกสภาที่สังกัดพรรคสหชีพ แนวรัฐธรรมนูญ และอิสระ หรืออีกนัยหนึ่งคือกลุ่มผู้นำอีสานและกลุ่มปรีดี-พลเรือน นอกจากการมีส่วนร่วมทางการเมืองหลังรัฐประหารตามที่ไฉ่กล่าวมานี้ นอกเหนือจากเหตุผลที่ว่ากลุ่มบุคคลเหล่านี้ได้ให้การสนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ อย่างแข็งขันแล้ว อาจอธิบายเพิ่มเติมได้อีกว่าทั้งคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชาธิปไตยต่างมีความหวาดกลัวต่อแนวคิดทางการเมืองของกลุ่มบุคคลเหล่านี้อยู่มาก โดยเฉพาะกลุ่มผู้นำอีสานซึ่งถูกระบุทั้งจากคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชาธิปไตยว่าเป็น "ฝ่ายนิยมลัทธิมหาชนรัฐ" หรือ "มีแนวโน้มไปทางซ้ายจัด" หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 พล.ท.ผิน ชุณหะวัณ และพล.ท.กาจ กาจสงคราม ต่างได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ว่า "ได้พบแผนการปฏิวัติเพื่อล้มราชบัลลังก์และเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบมหาชนรัฐ" (อ้างถึงใน อนันต์ อมรรตย์ 2526:167-169) ฝ่ายพรรคประชาธิปไตยได้ขานรับการค้นพบ "โครงการสถาปนามหาชนรัฐ" ของคณะรัฐประหาร ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ได้เขียนบทความลงในหนังสือพิมพ์ สนับสนุนการพบโครงการสถาปนามหาชนรัฐหรือแผนการปฏิวัติ 30 พฤศจิกายน 2490 ของคณะรัฐประหารว่า "เป็นที่ทราบกันดีว่า สหชีพทั้งหลายมีแนวโน้มไปทางซ้ายจัด และที่พรรคสหชีพนี้เอง ที่ให้การสนับสนุนท่านปรีดีตลอดมา" (2509 ช:170-171) อย่างไรก็ตามอาจกล่าวได้ว่าความรู้สึกหวาดกลัวต่อแนวคิดของกลุ่มผู้นำอีสาน ในอันที่จะผลักดันการปกครองไปสู่ระบอบมหาชนรัฐหรือไปทางซ้ายจัดนั้น มีอยู่จริงทั้งภายในคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชาธิปไตยซึ่งต่างต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ และจะผลักดันให้คณะรัฐประหารหาทางกำจัดแกนนำของพรรคสหชีพหรือกลุ่มผู้นำอีสานออกจากวิถีทางการเมือง ด้วยการใช่วิธีการฆาตกรรมกลุ่มบุคคลเหล่านี้ ภายหลังจากกรณีกบฏวังหลวงในปี พ.ศ. 2492 (ดู 5.2)

อย่างไรก็ตามความพยายามของคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชาธิปไตยในการกันฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ออกจากการมีส่วนร่วมทางการเมือง ทั้งในการแข่งขันเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและการร่างรัฐธรรมนูญนั้น กล่าวได้ว่ามีส่วนสำคัญที่จะผลักดันให้กลุ่มบุคคลเหล่านี้ อันได้แก่ อดีตสมาชิกสภาของพรรคสหชีพ แนวรัฐธรรมนูญ และอิสระ หันไปเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลนอกระบบรัฐสภาหรือการใช้อำนาจทางกำลัง

ด้วยการเคลื่อนไหวสนับสนุนหรือเรียกร้องให้นายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งถูกกักกันตั้งจาก คณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ในกรณีสวรรคต จำต้องลี้ภัยทางการเมืองอยู่ ในประเทศจีนขณะนั้น เดินทางกลับเข้ามาเป็นผู้นำในการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

นายปรีดี พนมยงค์ กล่าวไว้ว่าเป็นผู้นำทางการเมือง ที่มีบารมีและอิทธิพล ต่อกลุ่มการเมืองฝ่ายเสรีนิยมและสังคมนิยมอย่างสูง ทั้งคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรค ประชาธิปัตย์ต่างมีความเกรงกลัวต่อการกลับมาล้มพมททางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ อยู่มาก จึงได้ผนึกกำลังร่วมมือพยายามต่อต้านการกลับมาล้มพมททางการเมือง ของนายปรีดี พนมยงค์ ด้วยการอาศัยหรือใช้กรณีสวรรคตเป็นเครื่องมือสำคัญ ในการ กั้นนายปรีดี พนมยงค์ ออกจากวิถีทางการเมือง โดยทำการแต่งตั้งคณะกรรมการสืบสวน คดีสวรรคตชุดใหม่ และได้ตั้งข้อกล่าวหาว่านายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้วางแผนการลอบ ปลงพระชนม์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

ตามที่โลกกล่าวมาแล้วว่า วัตถุประสงค์สำคัญหนึ่งที่คณะรัฐประหารหยิบยกขึ้นมา ประกอบสนับสนุนการทำรัฐประหารนั้นคือ "เพื่อจัดการสืบหาตัวผู้ร้ายผู้ลอบปลงพระ ชนม์ พระมหากษัตริย์ และจัดการฟ้องร้องลงโทษตามกฎหมาย" เพื่อในการนี้คณะรัฐประหาร ได้เริ่มทำการจับกุม นายเฉลียว ปทุมรส อธิบดีราชเลขาธุการในพระองค์ นายชิต สิงหเสนี และนายบุญชัย ปัทมศิรินทร์ สองคนนี้เป็นมหาดเล็กห้องพระบรรทม เมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 (วิเทศกรณีย์ 2518:871) จากนั้นคณะรัฐประหารได้ ผลักดันให้อธิบดีกรมตำรวจแต่งตั้งคณะกรรมการสืบสวนคดีสวรรคตใหม่ พล.ต.ท.หลวง ชาติตระการโกศล ผู้ซึ่งคณะรัฐประหารได้แต่งตั้งเป็นผู้รักษาการในตำแหน่งอธิบดีกรม ตำรวจ ได้ออกคำสั่งตั้งนายตำรวจจำนวน 10 นาย เพื่อเป็นคณะกรรมการสืบสวนคดี สวรรคต เมื่อวันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 โดยมี พ.ต.อ.เนื่อง อาชุนุตร เป็นหัวหน้า ในคำสั่งนี้ พล.ต.ท.หลวงชาติตระการโกศล ได้ท้าวความว่า

...โดยที่ทางราชการฝ่ายทหาร ได้ส่งหลักฐานแผนการลับของบุคคลคณะหนึ่ง สมคบกัน ดำเนินการประทุษร้ายองค์พระมหากษัตริย์ มีการลอบปลงพระชนม์พระบาท ... สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และเตรียมการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองแผ่นดิน โดยที่จะทำลายล้างรัฐบาล มาในกรมตำรวจสอบสวนดำเนินคดี... (วิชัย ประสงค์สิริ

2513:496-497)

คณะกรรมการสืบสวนคดีสวรรคตชุดใหม่นี้ ได้เริ่มทำการสอบสวนใหม่ตั้งแต่วันที่ 18 พฤศจิกายนนั้น ในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2490 รัฐมนตรีมหาดไทย (พล.ท. ชิด มั่นศิลป์ สيناตโยชารักษ์) ได้ออกคำสั่งให้ พล.ท.ท.หลวงแผ้วพาลชนเป็นหัวหน้าพนักงานสอบสวนแทน พ.ท.อ.เนือง อาชุนทร และต่อมารัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ "ก็ได้แต่งตั้งให้พระพิณจชนคดี พี่เขยของ ม.ร.ว.เสนีย์ และม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งออกจากราชการรับบำนาญไปแล้วนั้น กลับเข้ารับราชการ ทำหน้าที่สืบสวนกรณีสวรรคตโดยเฉพาะ" (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:720) หรืออีกนัยหนึ่งคือให้ พล.ท.ท.พระพิณจชนคดี เป็นหัวหน้าพนักงานสอบสวนกรณีสวรรคตแทนพล.ท.ท.หลวงแผ้วพาลชน (วิชัย ประสงค์ 2513:497) ในช่วงระหว่างที่คณะกรรมการฯ ทำการสืบสวนสอบสวนอยู่นี้ ผู้นำของคณะรัฐประหารได้ทยอยให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์เกี่ยวกับความคืบหน้ากรณีสวรรคต พล.ท.บิน ชูณหะวัณ ให้สัมภาษณ์ว่า "นับแต่ได้มีการจับกุมบุคคลบางคนที่สงสัยว่า มีส่วนเกี่ยวข้องกับกรณีสวรรคตไปคุมขัง และนำตัวไปสอบสวน หลักฐานต่าง ๆ ที่รวบรวมไว้นั้นบ่งชี้ว่าการสวรรคตของในพระบรมโกศ เป็นไปในทางลอบปลงพระชนม์" (อ้างถึงใน อนันต์ อมรรตย์ 2526:167) พล.ท.กาจ กาจสงคราม ให้สัมภาษณ์ต่อมาว่า "ส่วนกรณีสวรรคตนั้น ขณะลงมือยิงในหลวงได้มีการวางสายตลอดระยะ นายเฉลียว ปทุมรส เป็นคนคู่ต้นทางคนหนึ่งและตัวการที่ลงมือยิงในหลวง คือนายทหารเรือนอกราชการคนหนึ่ง" (อ้างถึงใน อนันต์ อมรรตย์ 2526:169) นายทหารเรือนอกราชการคนหนึ่งที่พล.ท.กาจ กาจสงคราม กล่าวถึงนี้ เป็นที่เข้าใจกันว่าหมายถึงเรือเอกวัชรชัย ชัยสิทธิเวช เลขานุการส่วนตัวของนายปรีดี พนมยงค์ ผู้ซึ่งคณะกรรมการสอบสวนฯ ได้ตั้งข้อหาว่าสมคบกันลอบปลงพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และที่สำคัญคือการสอบสวนของคณะกรรมการฯ "ได้กล่าวหาหาคึกฤทธิ์" มาถึงนายปรีดี พนมยงค์ ด้วย โดยคณะกรรมการฯ ได้ตั้งข้อกล่าวหาแก่นายปรีดี พนมยงค์ว่า "เป็นผู้วางแผนการลอบปลงพระชนม์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล" (สุพจน์ คาน-ตระกูล 2514:262)

การสอบสวนของคณะกรรมการฯ ภายใต้การนำของ พล.ท.ท.พระพิณจชนคดีนั้น ได้ดำเนินการพิจารณาแล้วเสร็จในราวเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2491 สำระสำคัญคือให้ทำการ

ฟ้องนายเฉลียว ปทุมรส เป็นจำเลยที่ 1 นายชิต สิงหเสนี เป็นจำเลยที่ 2 นายบุญชัย ปัทมสิริินทร์ เป็นจำเลยที่ 3 เวื่อเอกวัชรชัย ชัยสิทธิเวช เป็นจำเลยที่ 4 และ นายปรีดี พนมยงค์ เป็นจำเลยที่ 5 ในข้อหาสมคบกันลอบปลงพระชนม์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (วิชัย ประสงค์ 2513:299) เพื่อในการนี้ในทางหนึ่ง กรมตำรวจได้ส่งเรื่องไปถึงกรมอัยการ เพื่อให้ยื่นฟ้องต่อศาลยุติธรรม นายไสว สุทธิพิทักษ์ (2526:720-721) กล่าวว่าเมื่อเรื่องดังกล่าวนี้ถึงกรมอัยการ

...อธิบดีกรมอัยการ พระสารการประสิทธิ์ ซึ่งเคยเป็นกรรมการกลางศาล การเมืองจะต้องทำหน้าที่เป็นโจทก์ กับรองอธิบดีกรมอัยการท่านทั้งสองนี้ทราบเรื่อง กรณีสวรรคตอยู่คดีล่อคดีเรื่อง ไม่สามารถจะดำเนินคดีนี้ไปถึงศาลได้ เพราะเป็นการผิดความรู้สึกแห่งการเป็นมนุษย์ และการเป็นผู้รักษาชื่อเสียงของบ้านเมืองโดย เทียงธรรมมานานปี เมื่อตกเขาที่คัมภีร์ ทั้งสองคนรักษาเกียรติแห่งการเป็นมนุษย์ ของคนไว้ คือลาออกจากราชการไปไหนเสีย...

อย่างไรก็ตามในที่สุดกรมอัยการ โดยอธิบดีกรมอัยการคนใหม่ได้ยื่นฟ้องศาล เมื่อวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2491 (วิเทศกรณีย์ 2518:873) โดยพนักงานอัยการได้เป็นโจทก์ ฟ้อง นายเฉลียว ปทุมรส เป็นจำเลยที่ 1 นายชิต สิงหเสนี เป็นจำเลยที่ 2 นายบุญชัย ปัทมสิริินทร์ เป็นจำเลยที่ 3 กับพวกที่ยังหลบหนีอยู่คือ นายปรีดี พนมยงค์ และเวื่อเอก วัชรชัย ชัยสิทธิเวช ในข้อหา "สมคบกันประทุษร้ายต่อองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว" (วิชัย ประสงค์ 2513:448-449)

ในอีกทางหนึ่ง กรมตำรวจได้ออกหมายประกาศจับ นายปรีดี พนมยงค์ และ เวื่อเอกวัชรชัย ชัยสิทธิเวช เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2491 ใจความสำคัญในการ ประกาศจับนั้นมีความว่า

...นายปรีดี พนมยงค์ อดีตนายกรัฐมนตรี กับเวื่อเอกวัชรชัย ชัยสิทธิเวช ร.น. ได้สมคบกับพวก ทรยศเตรียมวางแผนการลอบปลงพระชนม์พระบาทสมเด็จพระเจ้า- อยู่หัวอานันทมหิดล ถึงแกสวรรคต และปกปิดทำลายหลักฐานในการกระทำความผิด เพื่อ ช่วยเหลือผู้อยู่ในพยานา จึงออกหมายจับ กับคำหาญรูปพรรณ ขอให้จับผู้ต้องหาคือ

1. นายปรีดี พนมยงค์ อายุ 48 ปี เชื้อชาติไทย สัญชาติไทย เป็นบุตร นายเสี่ยง นางลูกจันทร์ พนมยงค์ เกิดที่ตำบลกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตำบลท่าช้างวังหน้า ท้องอำเภอสี่ครกใหญ่ท่าเสา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีญาติชื่อ

นายหุสย พนมยงค์ ท้าหญิงพรหม ผดด้วง ศิริระกมลใหญ่ หน้าสี่เหลี่ยม พันทัก
แคใส่ไว คิวใหญ่ รางทวม

2. เรือเอกวัชรชัย หรือตุ๋นชัยสิทธิเวช ร.น. อายุ 34 ปี เป็นบุตร น.พ.
พระชัยสิทธิเวช นางสาว เกิดที่ตำบลจุกแคนางเลิง ตำบลจุกไสมนัส อำเภอ
ป้อมปราบ จังหวัดพระนคร ที่อาศัยอยู่ครั้งสุดท้าย บ้านเลขที่ 20 ตำบลจุกคลองเตย
อำเภอพระโขนง จังหวัดพระนคร ท้าหญิงพรหม ผดด้วง หน้ารูปไข่ แกมตอม
ตาดำ รูปรางโปรง ผิวคอนขาดำ แผลเป็นหัวแม่มือซ้าย สูง 1.61 เมตร...
(วิเทศกรณีย์ 2518:872)

อาจกล่าวได้ว่า ความพยายามของคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์
ในการรื้อฟื้นคดีสวรรคตขึ้นมาพิจารณาใหม่ ด้วยการแต่งตั้งคณะกรรมการสืบสวนคดี
สวรรคตชุดใหม่ และได้ตั้งข้อกล่าวหาว่านายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้วางแผนการลอบปลง
พระชนม์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล โดยได้จับกุมนายเฉลียว ปทุมรส
นายชิต สิงหเสนี และนายมุศย ปัทมศิริวัชร พ้องทอศุล ซึ่งศาลอาญาได้เริ่มทำการ
พิจารณาคดีสวรรคตสืบพยานเป็นวันแรก นับแต่วันที่ 28 กันยายน พ.ศ. 2491 (วิเทศ-
กรณีย์ 2518:873) และได้ออกหมายประกาศจับนายปรีดี พนมยงค์ และเรือเอกวัชรชัย
ชัยสิทธิเวช ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ได้ทำลายชื่อเสียงและเกียรติคุณของนายปรีดี พนมยงค์
ซึ่งก้าวขึ้นมาที่มีชื่อเสียงและขรมืออย่างสูงภายหลังสงครามโลกฯ ในฐานะผู้จัดตั้งองค์การ
ใต้ดินต่อต้านญี่ปุ่นภายในประเทศไทย อันเปรียบเสมือนหนึ่งวีระบุรุษหรือผู้นำในการกอบกู้
เอกราชของชาติ ค่อย ๆ เสื่อมไปจากความนิยมนับถือในหมู่ประชาชน เล่ากันว่า

... พลโทหลวงกาจสงคราม ซึ่งเป็นบุคคลชั้นนำที่สำคัญคนหนึ่งในคณะรัฐประหาร
ได้เผยความในใจก่อนที่จะถึงแก่กรรมว่า เหตุผลที่คณะรัฐประหาร 8 พ.ย. ของ
ยกเอกราชสวรรคตมาหักโค่นหาปรีดีนั้น ก็เพราะว่าไม่มีเหตุผลอันใดที่จะทำลาย
เกียรติคุณของท่านปรีดี พนมยงค์ ให้เสื่อมไปจากความนิยมนับถือในหมู่ประชาชน
ได้... คณะรัฐประหาร 8 พ.ย. เห็นว่ามีแต่กรณีสวรรคตเท่านั้น ที่จะพ้อหยิบยก
ขึ้นมาเป็นเครื่องมือทำลายหาปรีดี พนมยงค์ ลงไปได้... (สุพจน์ คานตระกุล
2514:263)

และที่สำคัญในการรื้อฟื้นคดีสวรรคตขึ้นมาพิจารณาใหม่นี้คือ เป็นความพยายาม
กันนายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งยังคงมีบารมีและอิทธิพลต่อกลุ่มการเมืองฝ่ายเสรีนิยมและสังคมนิยม
นอกจากการมีส่วนร่วมทางการเมืองหรือไม่สามารถหวนกลับมามีบทบาททางการเมือง

ได้อีก นายคิงส์ ลีมาติน บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ นิวส์เสกทส์แมน แวนด์เนชั่น แห่งประเทศอังกฤษ ได้วิจารณ์เบื้องหลังการแต่งตั้งคณะกรรมการสอบสวนคดีสวรรคต ชุดใหม่หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 ไว้ว่า

...ปรีดีหนีไปสิงคโปร์ แต่ชื่อของเขามีความหมายในไผ่ประเทศไทยมากที่สุดที่เดียว เหนือทหารซึ่งครองอำนาจอยู่ในกรุงเทพฯ ปัจจุบันนี้ (2491) ก็รู้สำนักคือว่า ปรีดี ยังเป็นที่นิยมอยู่ในไผ่ประเทศและพอจะคาดได้ว่า ไม่เร็วก็ช้าปรีดีจะกลับมามีอำนาจในฐานะ ผู้นำแห่งชาติของขบวนการฝ่ายนิยมประชาธิปไตย เพราะฉะนั้นจึงต้องทำทุกประการ ที่จะให้แนวความคิดที่ว่าปรีดีมีความผิดนั้นได้เป็นจริงขึ้น โดยมี การแต่งตั้งคณะกรรมการสอบสวนกรณีสวรรคตซึ่งมีอายุสองขวบปีแล้วนั้นอีกชุดหนึ่งในปี 2491... (อ้างถึงใน ใสว สุทธิพิทักษ์ 2526:714)

ภาวะดังที่ได้อธิบายมานี้ กล่าวได้ว่าเป็นการสร้างแรงกดดันทางการเมืองให้แก่ นายปรีดี พนมยงค์ ทั้งโดยตรงและอ้อมอยู่มาก และจะมีส่วนสำคัญที่ผลักดันให้นายปรีดี พนมยงค์ หันมาเคลื่อนไหวเป็นผู้นำ ในการประสานกลุ่มต่าง ๆ ที่ไม่พอใจต่อการขึ้นมาใช้อำนาจของคณะรัฐประหารหรือรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ อันได้แก่ อภิศมาชิกสภาสังกัตพรรคสหชีพ แนวรัฐธรรมนิยมและอิสระ หรือกลุ่มผู้นำอีสาน และกลุ่มปรีดี-พลเรือน ซึ่งถูกกันออกจากการมีส่วนร่วมทางการเมืองในการแข่งขันทาง รัฐสภา และกลุ่มทหารเรือ-บก-ตำรวจ ซึ่งไม่พอใจต่อการขึ้นมาบริหารของคณะรัฐประหารทั้งในกองทัพ-กรมตำรวจ และในทางการเมือง เข้ามาเคลื่อนไหวต่อต้าน รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นแนวร่วมขบวนการเดียวกัน อันนำไปสู่ความพยายาม ต่อต้านทางกำลังที่ปรากฏตัวขึ้นในนาม "ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492"

5.2 ความพยายามต่อต้านจากฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์

ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ได้มีความพยายามในอันที่จะต่อต้านการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 มานับแต่แรก แต่การรื้อฟื้นความชอบธรรมของรัฐบาลพล.ร.ต. ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นข้อเสนอที่ไม่อาจเห็นพ้องต้องกัน โดยเฉพาะจากผู้นิยมวิชาการทหารบก และเรือ ซึ่งแม้ว่าบุคคลทั้งสองจะมีความไม่พอใจต่อการขึ้นมาใช้อำนาจของคณะรัฐประหาร แต่ก็ไม่ต้องการสนับสนุนรัฐบาลพล.ร.ต. ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ต่อไปอีก และข้อสำคัญ คือการที่คณะรัฐประหารได้โอนหน้าที่ในการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ ให้แก่ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์

ขึ้นมาเป็นผู้ดำเนินการแทนในระยะแรกนั้น นับเป็นการสลายแนวร่วมของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ลงไปไต่มา ทำให้การเคลื่อนไหวในอันที่จะต่อต้านการรัฐประหารคงจำกัดตัวอยู่เฉพาะในกลุ่มผู้นำอีสานและกลุ่มปรีดี-พลเรือน ส่วนกลุ่มทหารเรือและบางส่วนจากกลุ่มทหารบก-ตำรวจ ใต้วงตัวเป็นกลางเพื่อเปิดทางให้ฝ่ายพรรคประชาธิปไตยขึ้นมาจัดตั้งรัฐบาล อย่างไรก็ตามช่วงหลังจากคณะรัฐประหารได้ผลักดันให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นมาจัดตั้งรัฐบาลแทนฝ่ายพรรคประชาธิปไตย จะกดดันให้บางส่วนจากกลุ่มทหารเรือ-บกและตำรวจ หันมาเกาะกลุ่มเป็นแนวร่วมทางกำลังให้กับกลุ่มผู้นำอีสานและกลุ่มปรีดี-พลเรือน ภายใต้การนำของนายปรีดี พนมยงค์ ทำการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปีพ.ศ. 2492

เมื่อแรกที่คณะรัฐประหารทำการยึดอำนาจในวันที่ ๘ พฤศจิกายนนั้น อาจกล่าวได้ว่ามีเพียงกลุ่มผู้นำอีสานและกลุ่มปรีดี-พลเรือน เท่านั้นที่ต่อต้านการรัฐประหาร โดยรัฐมนตรีบางส่วนในคณะรัฐบาลพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ได้หลบหนีไปชุมนุมและเปิดการประชุมกันที่ทำการกองบัญชาการของกองทัพเรือฝั่งธนบุรี รัฐมนตรีที่เปิดการประชุมนี้กล่าวว่า นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม ได้ "สถาปนาตัวเองขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีชั่วคราว" เนื่องจากพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ไม่ได้เข้าร่วมประชุม ทั้งนี้

...ก็เพื่อที่จะได้ใช้อำนาจนั้น สั่งการต่อผู้บัญชาการรัฐประหาร 2490 แต่ในที่ประชุมปรากฏว่าทุกคนมีความเห็นว่าในระบอบการต่อต้านเอาไว่ จนกว่าจะได้พบอดีตนายกรัฐมนตรี ราชการแทนพระองค์ นายปรีดี พนมยงค์ และนายกรัฐมนตรีถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ เสียก่อน... (อนันต์ อมรรตย์ 2526:164-165)

นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์เล่าถึงเหตุการณ์ในครั้งนี้ไว้ว่า เนื่องจากนายกรัฐมนตรีไม่สามารถมาประชุมได้ คนจึงได้ "เสนอตัวเป็นนายกรัฐมนตรีชั่วคราว เพื่อที่จะได้มีอำนาจสั่งการต่อต้านการรัฐประหาร" แต่ในที่ประชุมมีความคิดเห็นแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย "ฝ่ายที่เห็นว่าไม่ควรต่อต้านมีเสียงข้างมาก ดังนั้นแผนการต่อต้านจึงถูกระงับไป" (สยามนิกร 20 กุมภาพันธ์ 2491) อย่างไรก็ตามภายหลังจากนายปรีดี พนมยงค์ และพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ได้เดินทางมาสมทบที่กองบัญชาการกองทัพเรือนั้น ความคิดที่จะทำการต่อต้านการรัฐประหารยังคงมีอยู่ นายไสว ภูริพัฒน์ (2526:774)

กล่าวว่า "เช้ามีคของวันที่ 9 พฤศจิกายน" นายปรีดี พนมยงค์ และพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ได้ส่งคน "ไปเป็นตัวแทนพบกับ พล.อ.อดุล อดุลเดชจรัส ผู้บัญชาการทหาร" เพื่อต่อต้านการยึดอำนาจของคณะรัฐประหาร ความว่า

...ตัวแทนแจ้งแก่หลวงอดุลว่า รัฐบาลจะส่งปราบกบฏนี้จะไม่มีความเห็นอย่างไร หลวงอดุลฯ ออกจะตลิ่งเล็กน้อย แล้วกล่าวแก่ตัวแทนว่า ไปบอกหลวงชำรง-นาวาสวัสดิ์ และท่านปรีดีฯ เด็ดขอยุ่ในหมู่การปราบปรามต่อต้านคณะรัฐประหาร เลย ขอให้เห็นแก่ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง และขอให้รัฐประหารทั้งสอง หลบหนีไปก่อน...

ความพยายามของกลุ่มผู้นำอีสานและกลุ่มปรีดี-พลเรือน หรือรัฐบาลพล.ร.ต. ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ในอันที่จะผลักดันให้ทำการต่อต้านการทำรัฐประหารดังกล่าวมานี้ ไม่เพียงไม่ได้รับการสนับสนุนจากผู้บัญชาการทหารบก แต่ไม่ได้รับความสนับสนุนจากผู้บัญชาการทหารเรือด้วย กนตธีร์ ศุภมงคล (2527:364) กล่าวว่า พล.ร.ต. ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ เคยทบทวนให้พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน ทำการต่อต้าน คณะรัฐประหารว่า "ครุไม่คิดจะแก้ไขบ้างหรือจะปล่อยให้คณะก่อการ 2475 ต้องสลายตัวไป ได้รับคำตอบว่าไม่ได้คิด พวกทหารเรือไม่สนใจทำการต่อต้าน" เขาใจว่าทั้งผู้บัญชาการทหารบกและเรือ แม้จะไม่พอใจคณะรัฐประหารแต่ก็ไม่ต้องการสนับสนุน รัฐบาลพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ต่อไปอีก และดูเหมือนว่าบุคคลทั้งสองนี้ต่างก็ไม่มีทางเลือกระหว่างคณะรัฐประหารกับรัฐบาลพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ พล.อ.อดุล อดุลเดชจรัส รู้ตัวว่าไม่มีบารมีและอำนาจในกองทัพบก ได้ตัดสินใจลาออกจากตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก เมื่อวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:775) พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน ในทางปฏิบัติยังคงมีอำนาจควบคุมทั้งกองทัพเรือ อาจเป็นไปได้ว่า พล.ร.อ.สินธุ์ ได้มีความพยายามที่จะต่อต้านคณะรัฐประหารอยู่เช่นกัน แต่มีความคิดหันไปสนับสนุนนายทวี บุณยเกตุ ซึ่งไม่ได้สังกัดพรรคแนวรัฐธรรมนิยมและไม่ได้ร่วมอยู่ในคณะรัฐบาล พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ นายทวี บุณยเกตุ เล่าถึงกรณีนี้ไว้ว่า

...ในวันที่ 9 พฤศจิกายน ผู้บัญชาการทหารเรือมาบ้านฉันและถามถึงฉันว่าจะร่วมมือเป็นหัวหน้านำการต่อต้านรัฐประหารเพื่อขับไล่พิบูลและฉินหรือไม่ เขามองว่าเขา

พร้อมที่จะทำการต่อต้านคณะรัฐประหาร หากฉันตกลงใจกับข้อเสนอไปประวัติศาสตร์
ของชาติไทยต้องมีสิ่งแตกต่างที่เดียว แต่ฉันไม่ใคร่ตกลงใจ มันมีหลายเหตุผลอยู่
เบื้องหลังการตัดสินใจของฉัน ฉันไม่ต้องการสร้างสถานะอันซับซ้อนทางการเมือง
ขึ้นโดยมีการนำการปกครองไปประเทศถึง 3 กลุ่มด้วยกัน คือ หลวงธำรงฯ เป็น
หัวหน้ากลุ่มที่ 1 (ถูกกฎหมาย) พิบูลฯ เป็นหัวหน้ากลุ่มที่ 2 และฉันเป็นหัวหน้า
กลุ่มที่ 3 ฉันไม่รู้ว่าหลวงธำรงฯ คิดอย่างไร บางทีเขาอาจจะคิดต่อต้านพิบูลอยู่
และการแทรกแซงของฉันอาจจะสร้างปัญหาให้กับธำรงฯ... (อ้างถึงใน Ray
1972:121-122)

ตามคำกล่าวของนายทวี บุญยเกตุ ข้างต้นนี้ อาจเป็นไปได้ว่ามีการเคลื่อนไหวจาก
พล.ร.อ. สิ้นสุดอยู่จริง เพราะกลุ่มทหารเรื่อนั้นมีแนวคิดพื้นฐานต่อต้านและไม่ต้องการให้
กองทัพบกหนวนกลับมาบีบบังคับทางการเมือง แต่ที่สำคัญคือแสดงให้เห็นว่ากลุ่มทหารเรือ
ไม่ต้องการสนับสนุนรัฐบาลพล.ร.ท. ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ อย่างชัดเจน ร.ท.อ. เจียม
อัมพพันธ์ (2501:93-94) กล่าวถึงท่าทีของพล.ร.ท. สว่าง สุวรรณชีพ ซึ่งให้เหตุผล
ไม่ต้องการต่อต้านคณะรัฐประหาร เพื่อรักษารัฐบาลพล.ร.ท. ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ว่า

...ถ้าเราบเวลานี้ก็เท่ากับเราบให้หลวงธำรงฯ... เพราะเราต้องบไปภายใต้
รัฐบาลของหลวงธำรงฯ เราบเพื่อจะฟื้นเอารัฐบาลหลวงธำรงฯ ขึ้นมาอีก แล้ว
ก็รัฐบาลหลวงธำรงฯ นั้นราษฎรทุกคนรังเกียจ หนังสือพิมพ์ก็ด่าแม้อยู่เรื่อย แล้วเรา
จะไปหาความนิยมจากราษฎรได้อย่างไร ...

อย่างไรก็ตามความงมเหลวของกลุ่มผู้นำอีสานและกลุ่มปรีดี-พลเรือน ในการ
ฟื้นความชอบธรรมของรัฐบาล พล.ร.ท. ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ นั้น โดยลึกลับให้
นายปรีดี พนมยงค์ จำต้องเดินทางออกนอกประเทศ นัยว่า "เพื่อป้องกันสถานการณ์
อันอาจจะรุนแรงถึงขั้นนองเลือด" (Macdonald 1949:179 อ้างถึงใน Darling
1961:167) โดยได้รับความเอื้ออำนวยจากเจ้าหน้าที่ทหารอังกฤษและอเมริกัน สามารถ
ลี้ภัยล่องเดินทางไปถึงสิงคโปร์ วันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 ในการนี้เอกอัครราชทูต
อังกฤษ ส่งสาส์นถึงนายกรัฐมนตรีนายควง อภัยวงศ์ ชี้แจงเพื่อป้องกันความเข้าใจผิดว่า
"ที่อังกฤษและอเมริกันตกลงให้ความสะดวกแก่ท่านปรีดี พนมยงค์ หลบหนีออกไปจาก
ราชอาณาจักรนั้น ก็ด้วยความประสงค์ที่จะช่วยให้สถานการณ์ภายในประเทศ บรรเทา
ความรุนแรงลงและป้องกันมิให้เกิดการนองเลือด" (กนกศิริ ภูมิมงคล 2527:360)

ในวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน นายปรีดี พนมยงค์ ได้กล่าวปราศรัยทางวิทยุกระจายเสียง จากสิงคโปร์มายังประเทศไทย ใจความสำคัญคือ ได้ขอร่วมมือกับคนไทยในขบวนการเสรีไทยให้กำลังใจกันแรงใจ ๆ อันอาจเกิดการปะทะนองเลือด และเห็นว่า

...องค์การเสรีไทยได้สร้างขึ้นเพื่อต่อต้านญี่ปุ่นเป็นการเฉพาะ ไม่ใช่เพื่อประท้วง ประหารคนไทยด้วยกันเอง องค์การนี้โคเล็กแล้วเมื่อสงครามเสรีจีนลง คงมีแต่ มิตรภาพทุก ๆ เท่านั้นที่เป็นเกลียวสัมพันธ์กันอยู่ แต่ท่านเองเชื่อมกับชาวเขาใคร ชูธงของกบฏที่ครองอำนาจ ไม่ไถ่กระทำการใด ๆ อันเป็นการทำลายเพื่อนฝูงของ ชาวเขา... (สุภาพบุรุษ 29 พฤศจิกายน 2490)

ช่วงระหว่างที่นายปรีดี พนมยงค์ พำนักอยู่ในสิงคโปร์นั้น รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ได้เปิดเจรจากับทางการทูตให้อังกฤษส่งตัว นายปรีดี พนมยงค์และพวกให้แก่รัฐบาลไทย ในฐานะที่มีส่วนพัวพันในกรณีสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:784) นายปรีดี พนมยงค์ มีจดหมายถึง ลอร์ด คัลเลอร์น ข้าหลวงใหญ่อังกฤษประจำมลายู "ยืนยันหนักแน่นว่าท่านมิได้มีส่วนเกี่ยวข้องในการสวรรคตของ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลแต่ประการใดเลย และเท่าที่ท่านทราบไม่มีผู้ใดในวิวาร ของท่านมีส่วนเกี่ยวข้องด้วย" (กนต์ธีร์ ศุภมงคล 2527:361) อย่างไรก็ตามอังกฤษ ไม่ได้ดำเนินการตามที่รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ร้องขอมา และนายปรีดี พนมยงค์ ได้ เดินทางออกจากสิงคโปร์ ไปฮ่องกงและขอลี้ภัยทางการเมืองอยู่ในประเทศจีนภายใต้การ ปกครองของจอมพลเจียงไคเช็ค โดยพำนักอยู่กับนายสงวน ตุลารักษ์ เอกอัครราชทูต ไทยประจำประเทศจีน ซึ่งได้ประกาศเป็นอิสระไม่รับรองรัฐบาลของคณะรัฐประหาร 2490 มาแต่ต้น นายปรีดี พนมยงค์ พำนักอยู่ในประเทศจีนระยะหนึ่ง และจะหวนกลับมาประเทศไทยในฐานะผู้นำทำการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทั้งนี้โดยมีแรง ผลักดันมาจากทั้งความกดดันในกรณีสวรรคต ซึ่งคณะรัฐประหารโดยคณะกรรมการสอบสวนฯ ชุดใหม่ ได้ "ยึดเย็บข้อหาคดีสวรรคตให้" (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:789) และได้ ออกหมายประกาศจับอย่างเป็นทางการในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2491 (ดู 5.1) และ การเรียกร้องจากกลุ่มปรีดี-พลเรือน และกลุ่มผู้นำอีสาน ซึ่งต่างต้องการทำการต่อต้าน โคนล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

กลุ่มผู้นำอีสานหรือพรรคสหชีพ ภายหลังจากล้มเหลวในการผลักดันให้มีการต่อต้าน

การทำรัฐประหารนั้น เขาใจว่ายังคงมีความพยายามที่จะเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหาร อยู่ต่อไป โดยเฉพาะบุคคลที่มีกองกำลังติดอาวุธอย่างเข้มแข็งในท้องถิ่นของตน เช่น นายเตียง ศิริขันธ์ จะกลับไปเคลื่อนไหวอยู่ในท้องถิ่น เพื่อสนับสนุนการเคลื่อนไหวของกลุ่มปรีดี-พลเรือน ที่จะพยายามเคลื่อนไหวในส่วกลางหรือกรุงเทพฯ ร.ค.อ.เจียม อัมพุนันท์ (2501:73) กล่าวถึงนายเตียง ศิริขันธ์ ซึ่งได้ร่วมเดินทางไปชุมนุมอยู่ที่ ฐานทัพเรือสัตหีบและได้เตรียมตัวกลับภาคอีสานเพื่อทำสงครามกองโจรกับรัฐบาลคณะ รัฐประหารว่า "ผมจะกลับไปยึดอีสาน... เตรียมตัวรบ เราจะไม่นับคือรัฐบาลของพวกเขา รัฐประหารนี้ เพราะไม่ชอบด้วยกฎหมาย ผมจะประกาศอีสานเป็นอิสระ... จนกว่าเรา จะได้รัฐบาลของประชาชนอย่างแท้จริง" นายสวัสดิ์ ทรายู เล่าว่า หลังรัฐประหาร นายเตียง ศิริขันธ์ "ได้พาคนสนิทกลับจังหวัดสกลนคร และได้นำอาวุธที่เก็บรวบรวมไว้ ในระหว่างสงครามมา แจกจ่ายกับกลุ่มชาวบ้าน ผู้ใหญ่และกำนัน รวมทั้งครูประชาบาล ข้าราชการบางคน ที่เคยมาฝักออบรวมอาวุธหรือเป็นเสรีไทย" จากนั้น "คุณเตียง ได้ รวบรวมอาสาสมัครทั้งในจังหวัดสกลนครและบริเวณใกล้เคียงขึ้นไปตั้งค่ายบนเทือกเขา ภูพาน เพื่อเป็นศูนย์บัญชาการต่อต้านคณะรัฐประหาร" (สัมภาษณ์) ตามรายงานการ สืบสวนของราชการทหาร เรื่อง "พฤติกรรมของคณะต่อต้าน" จากผู้บังคับการมณฑล ทหารบกที่ 3 (นครราชสีมา) ลงวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2491 ถึงผู้บัญชาการทหาร บก ได้ระบุว่าคณะต่อต้านรัฐประหารภาคอีสาน นำโดยนายเตียง ศิริขันธ์ ได้มีทั้ง ประชาชน ชาวบ้าน ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และข้าราชการท้องถิ่นในจังหวัดกาฬสินธุ์, สกลนคร และร้อยเอ็ด จำนวนมากให้การสนับสนุนคณะต่อต้านและ "ทราบว่าการราชการ ในจังหวัดสกลนครและกาฬสินธุ์ส่วนมาก ได้ร่วมมือเป็นสมัครพรรคพวกของคณะต่อต้าน" (ทจธ. สร.0201.32/14" การเคลื่อนไหวทางภาคอีสาน" พ.ศ. 2490-2495)

อย่างไรก็ตามการเคลื่อนไหวของนายเตียง ศิริขันธ์ กล่าวได้ว่าได้สร้าง แรงกดดันในระดับหนึ่งให้แก่คณะรัฐประหาร ซึ่งหวาดกลัวและได้ทำการจับกุมกลุ่มผู้นำอีสาน อยู่บ่อยครั้ง เช่น ในข้อหาก่อการกบฏแยกดินแดนในช่วงกลางปี พ.ศ. 2491 (ดูต่อไป ข้างหน้า) และได้ควบคุมการเคลื่อนไหวของนายเตียง ศิริขันธ์ ให้คงจำกัดอยู่ในเฉพาะ ภาคอีสาน หัวหน้าเตียง ศิริขันธ์ ถูกคามล่าจากคณะรัฐประหารโดยกองทหารสังกัด จังหวัดนครราชสีมา จำนวนถึง 5 กองร้อย (สวัสดิ์ ทรายู, สัมภาษณ์) แต่ นายเตียง

ศิริจันทร์ ก็สามารรถเล็ดลอดจากการจับกุมของคณะรัฐประหารได้ตลอดเวลา หลังกรณี กบฏวังหลวงและมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 นายเตียง ศิริขันธุ์ ได้หันมาอาศัยการต่อสู้ในระบบรัฐสภา โดยสมัครแข่งขันเลือกตั้งผู้แทนราษฎรในจังหวัด สกลนคร และกลับมาจับพยานเวทีรัฐสภาอีกครั้ง (จะกล่าวต่อไปข้างหน้า)

ส่วนแกนนำของพรรคสหชีพอื่น ๆ อาทิ นายจำลอง ดาวเรือง, นายถวิล อุดล นายทอง กันทาธรรม นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ และนายพื้ง ศรีจันทร์ ล้วน ถูกคณะรัฐประหารทำการจับกุมในข้อหาต่าง ๆ (ดู 5.1) ภายหลังจากพ้นข้อหาบางส่วน คือนายทอง กันทาธรรม และนายพื้ง ศรีจันทร์ ได้หลบหนีออกนอกประเทศหรือกบดาน อยู่ในเขตท้องถิ่นของตน (ดู อนุสรณ์งานศพนายทอง กันทาธรรม 2526:41) ส่วน นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายจำลอง ดาวเรือง และนายถวิล อุดล ไม่อาจจะทำได้ ซักว่าได้กลับไปเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหารในท้องถิ่นของตนเช่นเดียวกับนายเตียง ศิริขันธุ์หรือไม่ แต่บุคคลทั้งสามนี้ถูกรัฐบาลจับกุมพร้อมกับนายทิม ภูริพัฒน์ และนายพอง สิทธิธรรม ในข้อหา "จะแยกดินแดนบางส่วนไปจากราชอาณาจักรไทย สถาปนาเป็น สมพันธรัฐแหลมทอง" หรือกลายเป็น "กบฏแยกดินแดน" ที่รู้จักกัน ทั่วไปโดยตัว พ้นข้อหาในวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2491 (ไทยน้อย 2513:212) หลังจากพ้นข้อหา นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายจำลอง ดาวเรือง และนายถวิล อุดล ได้หันไปลงสมัคร แข่งขันเลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2491 แต่บุคคลทั้ง สามต่างไม่ได้รับเลือกตั้ง (ดู 5.1) ในครั้งที่รัฐบาลมีการจับกุมทหารบกหรือกบฏ เสนาธิการ เดือนตุลาคม พ.ศ. 2491 บุคคลทั้งสามนี้ต่างถูกรัฐบาลทำการจับกุมพร้อม กับคนอื่น ๆ เช่น นายทวี บุญยเกษตร (ดู สว่าง ลานเหลือ 2514:243) ทั้งสามคน นี้ดูเหมือนไม่ได้เข้าร่วมก่อการต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามในกรณีกบฏวังหลวง แต่ก็ได้ส่งคนสนิทและติดต่อกับสมาชิกรุ่นหนุ่มของพรรคสหชีพบางคน เข้าร่วมการก่อการนั้น

สมาชิกรุ่นหนุ่มของพรรคสหชีพ ดังที่ได้อธิบายมาแล้วว่าถูกกักกันจากฝ่ายพรรค ประชาธิปัตย์ ทั้งในการแข่งขันเลือกตั้งผู้แทนราษฎรและสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ และ ที่สำคัญคือสมาชิกรุ่นหนุ่มของพรรคสหชีพนั้น มีปฏิกิริยาต่อต้านการกลับมาใช้อำนาจของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม อย่างรุนแรง นายชิต เวชประสิทธิ์ ให้ทัศนะว่า "การกลับมา

ของจอมพลแปลก หมายถึงการกลับมาของเผด็จการ" และ "เชื่อว่าการหวนกลับมาของจอมพลแปลกจะหันมาใช้อำนาจเผด็จการอย่างแน่นอน" (สัมภาษณ์) นายสุภโยคพานิชวิทย์ มีทัศนะว่า "การกลับมาของจอมพล ป. พิบูลสงคราม และกลุ่มทหารบกนั้นหมายถึงแนวโน้มของการเมืองที่จะเดินไปสู่ระบบเผด็จทหารอีกแนว" (สัมภาษณ์) สิ่งเหล่านี้มีส่วนทั้งโดยตรงและอ้อมที่ผลักดันให้สมาชิกกลุ่มของพรรคสหชีพ ซึ่งไม่ได้ถูกควบคุมพฤติกรรมจากรัฐประหารหรือรัฐบาลมากเท่ากลุ่มแกนนำของพรรคหรือกลุ่มผู้นำอีสาน มีความคล่องตัวในการเคลื่อนไหวและได้เข้าร่วมเป็นกำลังหนึ่งให้แก่กลุ่มปรีดี-พลเรือน ซึ่งมีความแนบแน่นทั้งทางความสัมพันธ์ส่วนตัวและทางพันธมิตรทางการเมือง ทำการเคลื่อนไหวต่อต้านล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

กลุ่มปรีดี-พลเรือนหรือพรรคแนวรัฐธรรมนูญ-อิสระ ภายหลังจากล้มเหลวในการผลักดันให้มีการต่อต้านการทำรัฐประหารนั้น อาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะเช่นเดียวกับกลุ่มผู้นำอีสานคือ มีความพยายามที่จะเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหารออกไป โดยเฉพาะกลุ่มที่เคยมีบทบาทในคณะรัฐบาล นำโดย พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ อิศิต นายกรัฐมนตรีและหัวหน้าพรรคแนวรัฐธรรมนูญ พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ เล่าว่า หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490

...ข้าพเจ้าก็ได้ไปพักอาศัยอยู่กับกองพันนาวิกโยธินทหารเรือที่สัตหีบเป็นเวลาหลายเดือน ในระหว่างนั้นได้เดินทางไปพบหรือพักแรมอยู่กับ พล.ร.ต.สังวร ซึ่งบังคับบัญชาทหารหน่วยหนึ่งที่ตั้งค่ายประจำอยู่บนเนินที่วัดเขา จังหวัดชลบุรีบ่อยครั้ง...
(อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเรือตรี หลวงสังวรยุทธกิจ 2516:22)

เข้าใจเอาว่าในระหว่างที่พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ พำนักอยู่ในเขตทหารเรือที่สัตหีบ "เป็นเวลาหลายเดือน" นั้น อาจมีความพยายามที่จะเคลื่อนไหวทำการต่อต้านคณะรัฐประหารออกไป ภายใต้อการแสวงหาความสนับสนุนจากกลุ่มทหารเรือ และอาศัยการเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้นำอีสานในท้องถิ่นนำโดย นายเตียง ทิริชันธ์ เป็นตัวหนุนช่วยตามรายงานของเอกอัครราชทูตอังกฤษ (ทอมสัน) ที่ส่งกลับไปยังกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ ในวันที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2490 ได้กล่าวถึงการเคลื่อนไหวของ พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ไว้ว่า

...พลเรือตรี ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ กลับเปลี่ยนท่าที่คำริจะคู่ท่านคณะรัฐประหาร โดยให้กำลังส่วนหนึ่งของทหารเรือและกำลังเสรีไทยที่ปักตัวอยู่ในต่างจังหวัด จึงอยาก จะติดคอฆอรองไต้หวันปรีดี พนมยงค์ กลับประเทศไทย หรือมิฉะนั้นก็ขอให้ทุกช่วย จัดการให้ไปพบที่สิงคโปร์ เพื่อปรึกษาหารือกันวางแผนการต่อไป... (อ้างถึงใน กนตธีร์ ศุภมงคล 2527:361)

ข้อเสนอของ พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ดังกล่าวนี ไม่ได้รับความสนับสนุน จากฝ่ายอังกฤษ ต่อมาเมื่อวันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2490 เอกอัครราชทูตอังกฤษรายงาน ว่า

...พลเรือตรี ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ แจ้งต่อทูตทหารเรืออังกฤษว่า มีแผน ดำเนินงานอยู่สองแผน แผนแรกคิดจะให้กำลังทหารเรือบางส่วนเข้าปฏิบัติการ โดยจะให้เสรีไทยเขาทำลายถนนและทางรถไฟ เขายึดสถานที่ราชการที่สำคัญ ทำให้อังกฤษโจรสลัดคณะรัฐประหาร ทั้งนี้จะต้องรอฟังความเห็นของผู้นับถือการทหารเรือ กงกน ถ้าไม่ได้รับการสนับสนุนก็ดำเนินการไม่ได้ แผนที่สองไม่ต้องดำเนินการ อยางใดในขั้นนั้น รอให้เกิดการแตกแยกภายในกองทัพบก และความมีฝว่นจาก กรรมกร ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นภายในระยะเวลาหกเดือน... (อ้างถึงใน กนตธีร์ ศุภมงคล 2527:362)

อย่างไรก็ตามในวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2490 คณะรัฐประหารได้ออก หมายจับ พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ในข้อหาว่า "มีแผนการต่อต้านรัฐบาล" และคณะรัฐประหารได้ทำการจับกุมอดีตรัฐมนตรีในคณะรัฐบาลพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวา- สวัสดิ์ ในระหว่างนั้นหลายคน อาทิ นายวิจิตร ลุธิตานนท์ และนายทองเปลว ชลภูมิ เป็นต้น (กนตธีร์ ศุภมงคล 2527:363) ภาวะดังกล่าวนี้ได้กดดันให้แกนนำของพรรค แนวรัฐธรรมนุญ หลายคนจำต้องเดินทางออกนอกประเทศเพื่อลี้ภัยทางการเมืองเป็น การชั่วคราว พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ เล่าว่า "ข้าพเจ้าได้เดินทางไป พักผ่อนยังประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ และฮ่องกง" (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเรือตรี หลวงสังวรยุทธภิกข 2516:22) นายทองเปลว ชลภูมิ หลังจากพ้นขอหาแล้ว ได้หลบหนีลี้ภัยอยู่ที่เกาะปีนัง นายไสว สุทธิพิทักษ์ ก็ได้หลบไปลี้ภัยทางการเมืองอยู่ที่ เกาะปีนัง เช่นเดียวกัน นอกจากนั้นคนสำคัญของกลุ่มปรีดี-พลเรือเอก อีกรายหลายคน ก็พลอยถูก คณะรัฐประหารบีบให้จำต้องออกนอกประเทศ อาทิ นายทวี บุณยเกตุ "ผู้หนึ่งซึ่งถูกขู

จะทำให้ค่ายถ้ายังอยู่ในประเทศไทย ในที่สุดนายทวี บุญยเกตุ ก็ต้องอพยพครอบครัวไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองยูนนาน" (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:786) แม้กระนั้นก็ถึงความพยายามของกลุ่มปรีดี-พลเรือน ในอันที่จะเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหารยังคงมีอยู่ โดยเฉพาะจากสมาชิกระดับรองในกลุ่มพลเรือนคณะราษฎรหรือแนวรัฐธรรมนูญ และกลุ่มอาจารย์-ข้าราชการ-นักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

สมาชิกระดับรองของกลุ่มพลเรือนคณะราษฎรหรือพรรคแนวรัฐธรรมนูญ ที่ยังคงมีการเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหาร อาทิ นายปราโมทย์ พึ่งสุนทร, นายทองเย็น หลีละเมียง และหลวงอรรถกิติกำจร เป็นต้น เข้าใจว่าในระหว่างนั้นบางส่วนของกลุ่มนี้ได้เคลื่อนไหวเป็นแนวร่วมเชื่อมเข้ากับกลุ่มทหารบกที่ไม่พอใจคณะรัฐประหาร นำโดย พล.ต.เนตร เขมะโยธิน และพล.ต.สมบุญ ศรีมานุชิต โดยได้มีความพยายามที่จะก่อการโค่นล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม แต่การเคลื่อนไหวครั้งนั้นล้มเหลวถูกคณะรัฐประหารจับกุมกลายเป็น "กบฏเสนาธิการ" นายทหารบกบางส่วนถูกจับกุมบางส่วนสามารถหลบหนีได้ ในจำนวนที่หลบหนีมีบางส่วนจากกลุ่มปรีดี-พลเรือนรวมอยู่ด้วย เช่น นายปราโมทย์ พึ่งสุนทร และหลวงอรรถกิติกำจร (ไทยน้อย 2513:218, สว่าง ลานเหลือ 2514:243-245) หลังจากนั้นการเคลื่อนไหวของกลุ่มปรีดี-พลเรือนในเวลานี้จะเข้าไปเป็นกำลังส่วนหนึ่งให้กับนายปรีดี พนมยงค์ ในการต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามปี พ.ศ. 2492

กลุ่มอาจารย์-ข้าราชการ-นักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น และมีปฏิกริยาต้องการเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหาร ในทางการเมืองสมาชิกรุ่นหนุ่มในกลุ่มนี้ที่เคยสังกัดพรรคอิสระของนายวิจิตร ลุคิตานนท์ หรือเป็นตัวแทนราษฎรอิสระ ถูกกีดกันจากฝ่ายพรรคประชาธิปไตยในการแข่งขันเลือกตั้งผู้แทนราษฎร เช่นเดียวกับพรรคสหชีพและแนวรัฐธรรมนูญ ที่สำคัญคือกลุ่มนี้ถูกกดดันและคุกคามจากคณะรัฐประหารอย่างมากทั้งโดยตรงและอ้อม ในฐานะที่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองเป็นสถาบันหรือแหล่งอิทธิพลหนึ่งของนายปรีดี พนมยงค์ นายไสว สุทธิพิทักษ์ (2526:705-786) กล่าวว่า

...หลังจากรัฐประหารแล้ว มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง...ถูกบีบ

ถูกคุกคาม ถูกกล่าวหาอย่างหนักจากรัฐบาลรัฐประหารและคณะรัฐประหารว่า เป็นที่ของสมคนและอาวูช เพื่อต่อต้านรัฐบาล จนเกิดปฏิกิริยาต่อต้านอย่างแรงจาก คณะนักศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยนั้น ต่อต้านชนิกกรัดเลือดมากมามีเป้าหมายที่จะต่อสู้กับ อธรรมทั้งหลาย "คามยอมอยู่ใต้เลือดครู" นึกอภิมกฏหมายที่นักศึกษาคณะนี้ ถือเป็นคฤปิระจำใจ นักศึกษาหลายคนถูกสมาชิกคณะรัฐประหารนำตัวไปสอบสวน ปรากฏว่าเมื่อถูกปล่อยกลับมาหลายคนร่างกายและสมองบอบช้ำสาหัส เพราะถูก ทำร้ายและที่สาบสูญไปก็มี...

สิ่งเหล่านี้กล่าวได้ว่ามีส่วนทั้งโดยตรงและอ้อม ที่ผลักดันให้บุคคลในรั้วมหาวิทยาลัยวิชา ธรรมศาสตร์และการเมือง ทั้งระดับอาจารย์ ข้าราชการ นักศึกษา ต่างมีปฏิกิริยา ต่อต้านคณะรัฐประหาร และจะผลักดันให้กลุ่มบุคคลเหล่านี้เคลื่อนไหวเข้าร่วมทำการ ต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับนายปรีดี พนมยงค์ เวลาต่อมาใน "ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492" โดยเฉพาะกลุ่มที่เคยร่วมทำงานในดิน ต่อต้านญี่ปุ่นในระหว่างสงครามโลกา หรือเป็นเสรีไทย นำโดย นายทวี ตะเวทิกุล และนายประสิทธิ์ จุลิตานนท์ (ผู้จัดการโรงพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และ การเมือง)

ตามที่โลกกล่าวมาแล้วนี้ จะเห็นได้ว่าหลังจากรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ได้มีความพยายามที่จะต่อต้านการรัฐประหารและเคลื่อนไหว ต่อต้านคณะรัฐประหารหลังจากนั้น แต่การเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้ยังคงจำกัดอยู่ในกลุ่ม ผู้นำอีสาน-พรรคสหชีพ และกลุ่มปรีดี-พลเรือน ไม่ได้ได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มที่คุมกำลัง สำคัญอันหมายถึงกลุ่มทหารเรือ ในขณะที่เดียวกันนั้นทั้งกลุ่มผู้นำอีสาน-พรรคสหชีพและกลุ่ม ปรีดี-พลเรือนต่างก็ถูกกันออกจากการมีส่วนร่วมทางการเมืองทั้งโดยตรงและอ้อม ภาวะ เช่นนี้มีส่วนสำคัญที่ผลักดันให้สองกลุ่มนี้ สนับสนุนการกลับมาของนายปรีดี พนมยงค์ เพื่อ เป็นผู้นำในการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาล อันจะเปิดทางให้นายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งถูก กัดกันในกรณีสวรรคต ตัดสินใจเดินทางกลับประเทศไทยและเคลื่อนไหวเป็นผู้นำในการ ประสานแนวร่วมกลุ่มต่าง ๆ โดยเฉพาะบางส่วนจากกลุ่มทหารเรือ-บก และตำรวจ เข้ามาร่วมเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นแนวร่วมขบวนการเดียวกัน ในนาม "ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492" ทั้งนี้โดยมีความรู้สึกไม่พอใจ ต่อการขึ้นมาใช้อำนาจของคณะรัฐประหารเป็นประเด็นร่วมรวมพวกเขาทั้งหลายในวงกว้าง

และยอมรับความเป็น "ผู้นำ" ของนายปรีดี พนมยงค์ ในฐานะที่มีความสัมพันธ์
 เคยร่วมทำงานใต้ดินต่อต้านญี่ปุ่นในระหว่างสงครามโลกา หรือเป็นเสรีไทย ขึ้นเป็น
 ผู้นำของขบวนการในการเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหารหรือรัฐบาลจอมพล ป. พิบูล-
 สงคราม

การเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่จะปรากฏขึ้นในนาม
 ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 นั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นความพยายาม
 ครั้งสำคัญของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ในอันที่จะโค่นล้มระบบการเมืองที่สถาปนาขึ้น
 หลังจากการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 อันมีรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นตัวแทน
 หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือต่อต้านการขึ้นมาอำนาจของคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชา-
 ธิปไตย ซึ่งถูกถือว่าเป็น "พวกปฏิกิริยาที่ทำลายระบบประชาธิปไตย" (โครงการปรีดี
 พนมยงค์ กับสังคมไทย 2526:64) ทั้งนี้ โดยมีหลักการสำคัญที่ว่า "เพื่อฟื้นฟูระบบ
 ประชาธิปไตย โดยสมบูรณ์ตามรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2489" (ปรีดี พนมยงค์
 2526 ช:70) ควบคู่การอาศัยการ "ใช้อาวุธต่อสู้ระบบปกครองที่ก่อกำขึ้นตามรัฐธรรมนูญ
 ฉบับปัจจุบัน" หรือ "ฝ่ายรัฐบาลปฏิกิริยา" และเรียกขบวนการของตนว่า "ขบวนการ
 ประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492" (2526 ช:76)

การก่อตัวของขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 นั้น นายปรีดี
 พนมยงค์ ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์กับขบวนการนี้ว่า "ข้าพเจ้าอยู่ในประเทศจีนประมาณ
 7 เดือนเศษ ก็เล็ดลอดกลับมาประเทศไทย เพื่ออำนวยความสะดวกขบวนการ 26 กุมภาพันธ์
 2492" และได้กล่าวถึงการเคลื่อนไหวชักชวนแนวร่วมต่าง ๆ เข้ามาร่วมขบวนการนี้
 ไว้ว่า

...เมื่อครั้งข้าพเจ้าจัดตั้งดำเนินการขบวนการ 26 กุมภาพันธ์ 2492 นั้น ข้าพเจ้า
 ได้ชวนคุณหลวงสังวรฯ รวมควยพลเรือตรี ทหาร ข้าราชการ นายทหารเรือคนอื่น ๆ
 เป็นอันมาก และอดีตสมาชิกขบวนการเสรีไทยมากมาย โดยมีอุดมการณ์อันเดียวกัน
 และใคร่รวมในขบวนการนี้... (อ้างถึงใน ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:789-790)

นายประสิทธิ์ ลุคิตานนท์ เล่าว่า "อาจารย์ปรีดีได้ลักลอบเดินทางเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ
 โดยพักอยู่กับบ้านคนสนิทของท่านคนหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไป (แต่นายประสิทธิ์ขอสงวนนาม

ไว้) เป็นระยะเวลา 3 เดือนเต็มก่อนที่จะลงมือปฏิบัติการจริง" โดยในระหว่างนั้น "อาจารย์ปรีดีได้ชักชวนกลุ่มต่าง ๆ โดยผ่านคนสนิทของท่าน มีทั้งจากพวกลูกศิษย์ของท่านบ้าง ทหารเรือบ้าง ทหารบกบ้าง ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นพวกเสรีไทยที่เลขทำงานกับท่าน" (สัมภาษณ์) กลุ่มต่าง ๆ ที่ได้รับการชักชวนและหันมาเข้าร่วมขบวนการกับนายปรีดี พนมยงค์ กล่าวได้ว่ามี 4 กลุ่มใหญ่ด้วยกันคือ กลุ่มพลเรือน, กลุ่มตำรวจ, กลุ่มทหารบก และกลุ่มทหารเรือ

กลุ่มพลเรือนมี 2 ส่วนคือ กลุ่มปรีดี-พลเรือน และกลุ่มผู้นำอีสาน กลุ่มปรีดี-พลเรือน ใดแกบางส่วนของผู้พลเรือนคณะราษฎร อธิบดีสมาชิกสภาพรรคแนวรัฐธรรมนูญ อาทิ นายปราโมทย์ พึ่งสุนทร นายทองเย็น หลีละเมียร นายไสว สุทธิพิทักษ์ และ พล.ร.ต.ถวัลย์ ช่างนาว่าสวัสดิ์ เป็นต้น และกลุ่มอาจารย์-ข้าราชการ-นักศึกษา มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง นำโดย นายทวี ตะเวทิกุล และนายประสิทธิ์ ลูจิตานนท์ พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ (2516:180) กล่าวว่า "พวกลูกศิษย์ท่านปรีดี" ได้มาพักที่ศรีราชาและเริ่มติดต่อกับนายปรีดี พนมยงค์ ที่ค่ายทหารเรือชลบุรีนั้น "ลูทเวี ตะเวทิกุล ก็มาพบ" นายประสิทธิ์ ลูจิตานนท์ เล่าว่าได้รับการติดต่อจาก นายทวี ตะเวทิกุล และได้ตัดสินใจเข้าร่วม ด้วยมี "ความศรัทธา" นายปรีดี พนมยงค์ เพราะเห็นว่า "ตลอดระยะเวลาที่อาจารย์มีอำนาจอยู่ ได้แสดงให้เห็นว่าเป็นคนรักชาติ รักประเทศมาก มีความซื่อสัตย์สุจริตมือสะอาด จึงให้การสนับสนุนเพราะคิดว่าแนวทางของอาจารย์ดี" (สัมภาษณ์) ตามบันทึกคำให้การของนายประสิทธิ์ ลูจิตานนท์ เมื่อวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2492 กล่าวว่าได้รวบรวมกลุ่มนักศึกษาธรรมศาสตร์เข้าร่วม "ประมาณ 15 คน" (อ้างถึงใน สุเพ็ญ หิริคุณ 2518:55) แต่นายประสิทธิ์ ลูจิตานนท์ เล่าภายหลังนี้ว่า "ที่จริงมีอยู่มากกว่า 50 คน" และ "ส่วนใหญ่เป็นพวกที่อาจารย์เลขไว้ทำงานเสรีไทย โดยบางส่วนเคยถูกส่งออกไปฝึกการรบพิเศษ กับหน่วยทหารของ อังกฤษและอเมริกาที่อินเดียในระหว่างสงคราม" (สัมภาษณ์) ในจำนวนนี้มี อาทิ นายเนื่อง สุขผล นายละออ เขื่อนภัย ร.ต.อำนวยการ สุวรรณจิตรบริหารและ ร.ต.นาม วุฒิตาภัย เป็นต้น นายเนื่อง สุขผล เล่าถึงแรงจูงใจที่เข้าร่วมขบวนการนี้ เพราะเห็นว่า "การกลับมาของจอมพล ป. พิบูลสงคราม คือการกลับมาของระบบเบ็ดเสร็จ" และ "ประทับใจอาจารย์ปรีดีที่เคยให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ไว้ว่า ถ้าทหารปฏิวัติจะทำการต่อต้าน

เผด็จการ" (สัมภาษณ์)

อย่างไรก็ตามควรกล่าวไว้ว่า การชักชวนบุคคลในกลุ่มข้างต้นนี้บางส่วนก็ได้ไปปฏิเสธ เช่นหลวงบรรณากรโกวิท และนายสุภา ศิริमानนท์ เป็นต้น พล.ร.ต. สังวร สุวรรณชีพ (2516:178) กล่าวถึงหลวงบรรณากรโกวิทซึ่งปฏิเสธไม่เข้าร่วมว่า "ก็ถูกคำว่าชี้อลาดตาขาว" หลวงบรรณากรโกวิทเล่าภายหลังที่ตัดสินใจไม่เข้าร่วมขบวนการ เพราะเห็นว่า "ถ้าไม่สามารถชักชวนกำลังจากกลุ่มทหารบกได้ โอกาสที่จะสำเร็จก็มีน้อยเต็มทีและเท่ากับเป็นการฆ่าตัวตาย" (สัมภาษณ์) นายสุภา ศิริमानนท์ ซึ่งเคยถูกส่งไปฝึกอบรมการรบพิเศษกับหน่วยกองกำลัง 136 ของอังกฤษในช่วงปลายสงครามโลก เล่าว่าที่ตัดสินใจไม่เข้าร่วมขบวนการเพราะ "มีทัศนคติส่วนตัวไม่เห็นด้วยกับการใช้กำลัง เมื่อได้รับการติดต่อท้วงท้วงจึงปฏิเสธไป แต่ก็บอกว่าจะเอาใจช่วย" (สัมภาษณ์) และบางส่วนถูกจับกุมก่อนที่จะมีการปฏิบัติการ อาทิ พล.ร.ต. ถวัลย์ สารง-นาวาสวัสดิ์ ถูกจับกุมเมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2492 ในข้อหา "พยายามก่อการล้มล้างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่" (สยามนิกร 25 กุมภาพันธ์ 2492)

กลุ่มผู้นำอีสาน-พรรคสหชีพ บุคคลที่ให้การสนับสนุนหรือเข้าร่วมขบวนการ ได้แก่ เช่น ร.ท.กระจำจ ฑูลารักษ์ นายชิต เวฬุประสิทธิ์ นายสุภโยค พานิชวิทย์ และนายเขื่อน พานิชวิทย์ เป็นต้น ร.ท.กระจำจ ฑูลารักษ์ เล่าว่า "ได้รับแจ้งจากนายสงวน ฑูลารักษ์ ซึ่งตอนนั้นอยู่ประเทศจีน" และตัดสินใจสนับสนุน "เพราะต้องการต่อต้านเผด็จการทหาร" เนื่องจากการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 หรือ "การยึดอำนาจโดยจอมพล ป. นั้น การกระทบกระเทือนทางการเมืองมีมาก ทำให้แนวทางประชาธิปไตยได้สะดุดหยุดลง... เรียกว่าเผด็จการจงเจริฐ" (สัมภาษณ์) สำหรับกลุ่มผู้นำอีสานไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมสนับสนุนขบวนการโดยตรง นายปรีดี พนมยงค์ (2526 ช:76) กล่าวว่า "สมาชิกสหชีพบางคนได้เข้าร่วม ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492" แต่นายเตียง ศิริขันธ์ ไม่ได้เข้าร่วมขบวนการนี้ด้วย "ความจริงคุณเตียงมิได้เกี่ยวข้อง" (2526 ช:73) ส่วนนายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายจำลอง ดาวเรือง และนายถวิล อุดล นายปรีดี พนมยงค์ กล่าวว่า "ได้เพียงแต่แจ้งแผนการให้ทราบช่วงใกล้เวลาปฏิบัติการ โดยได้กำชับให้อยู่ในบ้านของตน อย่าแสดง

และ ร.ต.อ.เจียม อัมพูนันท์ ได้ย้ายกลับมาประจำกองตำรวจสันติบาลเช่นเดิม โดย พ.ต.ต.เขาว คล้ายสัมฤทธิ์ คำรงตำแหน่งผู้กำกับการกอง 2 กองตำรวจสันติบาล ร.ต.อ.เจียม อัมพูนันท์ คำรงตำแหน่งสารวัตรแผนก 2 กองตำรวจสันติบาล นายตำรวจทั้ง 2 คนนี้ต่างได้ให้ความสนับสนุนรัฐบาลฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ อย่างแข็งขัน ทั้งในกิจการและจับกุมสมาชิกฝ่ายพรรคประชาธิปไตยในกรณีสวรรคต และการติดตามความเคลื่อนไหวของกลุ่มทหารบกหรือฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในการก่อการรัฐประหาร (ดู เจียม อัมพูนันท์ 2501:481-518) หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 คือในวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ท.ณีน ชูณหะวัณ มีคำสั่งปลดนายตำรวจ 2 คนนี้ออกจากราชการ ร.ต.อ.เจียม อัมพูนันท์ (2501:55) กล่าวถึงสาเหตุที่คณะรัฐประหารมีคำสั่งคน เนื่องจาก "ข้าพเจ้าเป็นท้าวสำคัญมีบัญชีว่าเป็นเสรีไทย ย่อมต้องมีอายุขัยอยู่ในมือที่สามารถ จะทำการต่อต้านได้" ร.ต.อ.เจียม อัมพูนันท์ ได้หลบหนีออกนอกประเทศไปพร้อมกับ นายปรีดี พนมยงค์ (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:734) ส่วน พ.ต.ต.เขาว คล้าย-สัมฤทธิ์ ยังคงอยู่ภายในประเทศ เขาใจว่า พ.ต.ต.เขาว คล้ายสัมฤทธิ์ ได้มีความพยายามเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับแนวร่วมอื่นๆ โดยเฉพาะกับกลุ่มทหารบกที่จะก่อการในกรณีกบฏเสนาธิการ ในการจับกุมผู้ต้องสงสัยในกบฏนี้ พ.ต.ต.เขาว คล้ายสัมฤทธิ์ เป็นหนึ่งในที่มีชื่ออยู่ในบัญชีประกาศจับของคณะรัฐประหาร (ดู สว่าง สานเหลือ 2514:245)

กลุ่มตำรวจสายที่ 2 เป็นนายตำรวจประจำการ เคยร่วมทำงานเป็นเสรีไทย แต่ไม่ได้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัฐบาลฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ เช่นเดียวกับสายแรก เขาใจว่าสาเหตุที่ผลักดันให้นายตำรวจประจำการส่วนนี้หันมาเข้าร่วมขบวนการนั้นมีแรงกดดันมาจากความไม่พอใจต่อการขึ้นมาใช้อำนาจของคณะรัฐประหาร ทั้งการขึ้นนามีบทบาทในทางการเมืองและในกรมตำรวจ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าหลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 คณะรัฐประหารได้ส่งคนไปคุมตำแหน่งสำคัญของกรมตำรวจหลายตำแหน่ง อาทิ รองอธิบดีกรมตำรวจ (พ.ต.อ.เผ่า ศรียานนท์) ผู้บังคับการกองตำรวจสันติบาล (พ.ต.ท. ละม้าย อุทยานานนท์) สิ่งเหล่านี้อาจกล่าวได้ว่ามีส่วนทั้งโดยทางตรงและอ้อม ที่ยังความไม่พอใจให้แก่ นายตำรวจเสรีไทยส่วนนี้ และจะผลักดันให้เกิดการต่อต้านเมื่อมีโอกาส คนสำคัญของสายนี้มี เช่น ร.ต.อ.ชมภู อรรถจินดา ร.ต.อ.อาทิตย์ ทัพพฉายะ

และ พ.ต.อ.บรรจงศักดิ์ ชีพเป็นสุข เป็นต้น พ.ต.อ.บรรจงศักดิ์ ชีพเป็นสุข โอนมาจากทหารเรือและเป็นเสรีไทยเคยรับผิดชอบอยู่ในเขตภาคใต้ หลังสงครามเลิกาโดยย้ายเข้ามาประจำอยู่ในกรุงเทพฯ สังกัดกองบัญชาการสอบสวนกลาง เล่ากันว่าในครั้งพิชิตระรัฐประหารส่งตัวแทนแจ้งให้รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ต้องลาออกไปนั้น พ.ต.อ.บรรจงศักดิ์ ชีพเป็นสุข เป็นคนหนึ่งเสนอให้รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ คอทานคณะรัฐประหาร โดย พ.ต.อ.บรรจงศักดิ์ โค้เรนอตอนายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรีว่า "มีกำลังตำรวจประมาณ 800 คนเศษ พร้อมทั้งจะรับคำสั่ง" (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ต.ควง อภัยวงศ์ 2511:86)

กลุ่มทหารบกได้หันมาเข้าร่วมขบวนการอยู่ 2 สาย เช่นเดียวกับกลุ่มตำรวจสายแรกนำโดย พ.อ.ทวน วิชัยชิตะ อดีตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหมในรัฐบาลพล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ พ.อ.ทวน วิชัยชิตะ ถูกเหมือนเป็นรัฐมนตรีอีกคนหนึ่งของการต่อต้านการรัฐประหารมาแต่คน ร.ต.อ.เจียม อัมพุนันท์ (2501:56) กล่าวถึงเหตุที่ต้องไปปฏิบัติหน้าที่พิเศษ ณ บ้านมะลิวัลย์ เพื่อเตรียมการต่อต้านการรัฐประหารว่า

...เพราะเหตุการณ์รัฐประหารจะเกิดขึ้น ผู้ที่ข้าพเจ้าจะต้องแจ้งไปให้ทราบโดยด่วนคือ พ.อ.ทวน วิชัยชิตะ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหม ซึ่งพร้อมที่จะดำเนินการยับยั้ง แต่แล้วทุกสิ่งก็ล้มเหลว เพราะกลไกในคณะรัฐบาลเกิดขัดแย้งกันเอง และไม่สามารถสั่งการเพื่อการยับยั้งใด...

หลังจากล้มเหลวในการปราบปรามการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น พ.อ.ทวน วิชัยชิตะ เป็นอีกหนึ่งที่คณะรัฐประหารต้องการควบคุมตัว และได้หลบหนีการจับกุมอยู่ภายในประเทศ เข้าใจว่าในระหว่างนั้น พ.อ.ทวน วิชัยชิตะ ได้มีความพยายามเคลื่อนไหวที่จะต่อต้านคณะรัฐประหารอยู่เช่นกัน ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2491 หนังสือพิมพ์ลงข่าวว่า รัฐบาลได้ "จับนายทหารคณะหนึ่งได้แล้ว มีหลักฐานว่าคิดการต่อต้านร่วมกับมหาวิทยาลัย วิชาธรรมศาสตร์และการเมือง คือจับ พ.อ.หลวงศรีสิงสงคราม อดีตเจ้ากรมพาหนะทหารบก และบางคนเป็นคนในสกุล วิชัยชิตะ" (แนวหน้า 2 ตุลาคม 2491) หลังจากนั้นเป็นไปได้มีการติดต่อกันระหว่างนายปรีดี พนมยงค์ กับ พ.อ.ทวน วิชัยชิตะ เพื่อร่วมต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม แต่การเคลื่อนไหวของ พ.อ.ทวน วิชัยชิตะ

ถูกรัฐบาลจับกุมพร้อมนายทหารบกจำนวนหนึ่งที่สังกัดกรมรบหรือยานเกราะ อาทิ ร.อ. สุนทร ทรัพย์ทวี และ ร.อ. วิเชียร จาระสุต เมื่อวันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2492 ในข้อหา "พยายามก่อการล้มล้างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่" (สยามนิกร 25 กุมภาพันธ์ 2492) หรือเป็นที่รู้จักกันในนาม "กบฏระบอบสังหารของอองซาน" (ไชนันอย 2513:221)

กลุ่มทหารบกสายที่ 2 นำโดย พล.ต. เนตร เชมะโยธิน และ พล.ต. สมบูรณ์ ศรานุกิต บุคคลทั้งสองนี้เคยร่วมงานต่อต้านญี่ปุ่นหรือเป็นเสรีไทยสายทหารบกมีแนวคิดต้องการพัฒนากองทัพเป็นทหารอาชีพหรือแยกการเมืองออกจากทหาร (ดู 4.2) นายทหารบกส่วนนี้ไม่ได้เข้าร่วมการรัฐประหารและไม่ได้สนับสนุนคณะรัฐประหาร พล.ต. สมบูรณ์ ศรานุกิต ให้การว่าหลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น คณะรัฐประหารได้ทำตามมติ คำร่างตำแหน่งเสนาธิการทหารแห่งประเทศไทย แทนคนได้ "ปฏิเสธที่จะรับตำแหน่ง" (บันทึกคำให้การของ พล.ต. สมบูรณ์ ศรานุกิต อ้างถึงในสุเทัญ หิริกุล 2518:74) อย่างไรก็ตามในระยะแรกดูเหมือนว่านายทหารบกส่วนนี้ ก็ได้ให้การยอมรับการรัฐประหาร อยู่บ้างและยอมรับรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ อยู่มาก พล.ต. เนตร เชมะโยธิน เคยร่วมงานต่อต้านญี่ปุ่นกับจอมพล ป. พิบูลสงคราม อย่างใกล้ชิด (ดู 3.3) บุคคลในคณะรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ นั้นก็มีบารมีและเป็นที่ยอมรับในกลุ่มทหารบกส่วนนี้อยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะ พล.ท. ชิด มั่นศิลป์ สีนาดโยชารักษ์ (รัฐมนตรีมหาดไทย) และ พล.ท. หลวงชาตินิกรบ (รัฐมนตรีกลาโหม) ในฐานะที่เคยร่วมงานเสรีไทยสายทหารบกมาด้วยกัน การที่ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ได้เขียนบทความลงในหนังสือพิมพ์กล่าวถึงบุคคลในคณะรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์นี้ว่า "ว่ากันตามจริงแล้ว เสรีไทยในรัฐบาลปัจจุบันก็มีอยู่ด้วยกันถึง 6 คน" (ดู 5.1) เป็นที่เข้าใจว่าฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ก็ได้มีความพยายามที่จะแสวงหาความสนับสนุนจากฝ่ายกลางของขบวนการเสรีไทยอยู่เช่นกัน

อย่างไรก็ตามหลังจากคณะรัฐประหารได้ผลักดันให้ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นไปจัดตั้งรัฐบาลแทนฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ และแกนนำของคณะรัฐประหารบางคน นำโดย พล.ท. กาจ กาจสงคราม ได้ใช้ข้อพิพาททางการเมืองเข้าไปแทรกแซงภายในกองทัพบก ได้ส่งผลกระทบต่อเพื่อนท่อนายทหารบกส่วนนี้ และมีส่วนสำคัญผลักดันให้นายทหารบกส่วนนี้ เคลื่อนไหวที่จะต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เพื่อปรับปรุงกองทัพและต้องการกัน

การเฝ้าออกจากการทหาร นายทวี มุขยเกตุ เล่าว่า พล.ต.เนตร เขมะโยธิน กับพวกอีก 2 คน ได้มาขอพบตนหลังจากรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ถูกบีบให้ลาออกไปแล้วหลายเดือน และได้มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นโดยเฉพาะเกี่ยวกับการเมืองและการทหาร ใจความสำคัญคือเพื่อต้องการปรับปรุงความเชื่อมโยงโทรคมนาคมในกองทัพบก ความตอนหนึ่งว่า

...พวกเรามีความรู้สึกว่าถูกทำลายเกี่ยวกับอาชีพการทหารของเราทั้งหลาย โดยเฉพาะคุณจะไม่พอใจอย่างมากต่อการยอมรับของ พล.ท.กาจ กาจสงคราม หนึ่งในหัวหน้ากองการคณะรัฐประหาร 2490 การยอมรับของกาจก่อให้เกิดความเคียดแค้นต่อเนตรและพรรคพวก เนื่องจากนำกองทัพไปสู่ความยุ่งยาก มีการปลดบุคคลที่มีความสามารถและทำให้พวกเขาเหล่านั้นเสียขวัญ ซึ่งบุคคลทั้ง 3 (หมายถึง เนตรและพวก) นี้มีความเสียใจที่ผู้นำกองทัพ (เช่นกาจ) มุ่งแต่เหตุผลทางการเมือง ทำให้ประสิทธิภาพของกองทัพเสื่อมลง โดยเฉพาะตัวกาจเองนั้นไม่เคยศึกษาจากวิทยาลัยทหาร แต่ขึ้นมาถึงนายพลก็ช่วยอำนาจทางการเมือง ทั้ง ๆ ที่มีมาตรฐานทางทหารต่ำ การมาเยือนของ 3 คนนี้พวกเรามีความรู้สึว่า ประสิทธิภาพของกองทัพไม่สามารถพัฒนาได้อย่างแน่นอน เว้นเสียแต่ว่ากองทัพจะป้องกันตัวเองออกจากการเมือง และรักษานาฬิกาทางกองทัพอย่างบริสุทธิ์ พวกเราต้องการทราบความเห็นเกี่ยวกับกรณี... แยกของฉันทอรองให้ฉันแนะนำถึงกฎเกณฑ์ ที่เห็นชัดในการป้องกันกองทัพจากการกุมทางการเมือง... (อ้างถึงใน Ray 1972 : 122-124)

แต่ความพยายามเคลื่อนไหวของกลุ่มทหารบกส่วนนี้ซึ่งมีแนวร่วมอยู่มากในกรมเสนาธิการ ในอันที่จะต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต้องประสบกับความล้มเหลวถูกรัฐบาลจับกุมก่อนที่จะมีการปฏิบัติการ อันเป็นที่รู้จักกันในนาม "กบฏเสนาธิการ" เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2491 พล.ต.อนันต์ พิบูลสงคราม (2519:5:37) กล่าวถึงความพยายามก่อการกบฏนี้ว่า "เมื่อ 1 ตุลาคม 2491 นายทหารฝ่ายเสนาธิการจำนวนหนึ่ง ได้ทำการสะสมอาวุธร้ายแรงของขบวนการเสรีไทย ไว้ในกระทรวงกลาโหมเพื่อใช้ในการล้มล้างรัฐบาล ภายใต้การบังคับบัญชาของ พล.ท.เนตร เขมะโยธิน" (สวสพิพิทักษ์ (2526:788-789) กล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการก่อการของกบฏครั้งนี้ว่า

...ได้มีคณะนายทหารบุกในกองทัพบก พร้อมด้วยความสนับสนุนร่วมมือจากทหารเรือ ไม่อาจทนดูสภาพการณที่เกิดขึ้นนี้ได้ออกไป โดยเฉพาะทางด้านการทหารของชาติ คณะนี้ต้องการเห็นกองทัพบกมีระเบียบวินัยเข้มแข็ง เป็นทหารของชาติอย่างแท้จริง ไม่ใช่เป็นทหารของบุคคลบางหมู่บางเหล่า คณะนี้จึงได้ยึดอำนาจการปกครอง แต่

ไม่สำเร็จ...

รัฐบาลสามารถทำการจับกุมนายทหารบกกลุ่มนี้บางส่วนไว้ได้ อาทิ พล.ต.สมบุญ กระจุกศรี อ.กิตติ ทิศตานนท์ และพ.ท.ไสว ทิศตานนท์ เป็นต้น (ไทยน้อย 2513:218-219) และได้ประกาศจับเพิ่มเติมอีก เช่น พล.ต.เนตร เขมะโยธิน ผู้ซึ่งถูกระบุว่าเป็นหัวหน้าในการกบฏ พ.ท.ศโยม จุฬานนท์ และ พ.ต.โผน อินทรทัต เป็นต้น (สว่าง ลานเหลือ 2514:245) หลังจากนั้นเข้าใจว่านายทหารบกส่วนนี้ได้รับการชักชวนจากนายปรีดี พนมยงค์ และมีบางส่วนได้หันมาเข้าร่วมก่อการชบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 นั้น เช่น พล.ต.สมบุญ กระจุกศรี และ พ.ต.โผน อินทรทัต ส่วน พล.ต.เนตร เขมะโยธิน ดูเหมือนไม่ได้เข้าร่วมก่อการ แต่ก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการทหารบกในวันที่มีการก่อการชบวนการนั้น

ควรกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่า ในการชักชวนแนวร่วมจากกลุ่มทหารบกนั้น นอกเหนือจาก 2 สายตามที่กล่าวมาแล้วนี้ อาจเป็นไปได้ว่าฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ยังได้มีความพยายามในอันที่จะชักชวน พล.ต.สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ 1 หรือแม่ทัพภาคที่ 1 ในขณะนั้นเข้าร่วมด้วย หลวงบรรณากรโกวิท เล่าว่า "เมื่อรู้ข่าวว่าจอมพลสฤษดิ์มีท่าทีไม่เข้าร่วมแน่ จึงได้ขอถอนตัวออก เพราะหากไม่ได้กำลังจากทหารบกแล้ว จะสำเร็จยาก" (สัมภาษณ์ พล.ต.สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ให้การเป็นพยานภายหลังปราบปรามกบฏวังหลวงสำเร็จว่า "พวกเขาจลาจลมาซึ่งหลบหนีไป ได้ไปชักชวนให้แม่ทัพภาคที่ 1 (พล.ต.สฤษดิ์) ซึ่งเป็นกำลังสำคัญและควบคุมรถรบและรถถังไว้ เข้าร่วมทำการจลาจล แต่ได้รับการปฏิเสธ" (สุภาพบุรุษ 26 มีนาคม 2492) ข้อควรสังเกตคือ ในวันที่มีการก่อการชบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 นั้น บุคคลสำคัญของคณะรัฐประหารที่ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ได้ประกาศปลดออกจากราชการทหาร-ตำรวจ ไม่ได้รวม พล.ต.สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ด้วย เข้าใจว่าฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ แม้จะไม่แน่ใจท่าทีของ พล.ต.สฤษดิ์ ธนะรัชต์ แต่ก็หวังหรือต้องการเปิดทางให้พล.ต.สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นกลาง อย่างไรก็ตาม พล.ต.สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้เป็นผู้อำนวยการในการปราบปรามชบวนการนั้น

กลุ่มทหารเรือไม่ได้มีส่วนในการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น "ทหารเรือที่มี

ส่วนร่วมในรัฐประหาร 2490 เป็นนายทหารเรือหนุ่มบางคนที่ไม่ใช่ผู้ก่อการ" (ชัยอนันต์ สมุทวณิช . 2524:322) และดูเหมือนกลุ่มทหารเรือก็ได้มีความพยายามที่จะต่อต้านการรัฐประหาร โดยหันไปสนับสนุนผู้นำพลเรือนอย่างนายทวี บุญยเกตุ แต่ได้รับการปฏิเสธจากนายทวี บุญยเกตุ ดังที่ไดกล่าวมาแล้ว ภาวะเช่นนี้กดดันให้กลุ่มทหารเรือซึ่งไม่ต้องการสนับสนุนรัฐบาล พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ หนีไปอีก ลวงวางตัวเป็นกลาง เพื่อเปิดทางให้ฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ขึ้นมาจัดตั้งรัฐบาล การขึ้นมาของรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ทำให้ปฏิภพของกองทัพเรือ ในอันที่จะต่อต้านการรัฐประหารลดลงไปได้บ้าง เพราะอย่างน้อยการมีรัฐบาลพลเรือนเสมือนหนึ่งเป็นกันชนระหว่างคณะรัฐประหารกับกลุ่มทหารเรือในทางการเมือง และบุคคลในรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ โดยเฉพาะนายควง อภัยวงศ์ นั้นมีขั้วการเมืองและเป็นที่ยอมรับในกลุ่มทหารเรืออยู่ไม่น้อย ในฐานะสมาชิกคณะราษฎรและเคยร่วมทำงานอย่างใกล้ชิดในคณะรัฐบาล ที่จัดตั้งขึ้นแทนรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปี พ.ศ. 2487 (ดู 4.1) การยอมรับและให้การสนับสนุนรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ กล่าวได้ว่ามีอยู่ในกลุ่มทหารเรือ ทั้งนี้ด้วยคาดหวังเพื่ออาศัยรัฐบาลพลเรือนนายควง อภัยวงศ์ ถ่วงดุลหรือกั้นการขึ้นมามีอำนาจทางการเมืองของคณะรัฐประหารหรือกลุ่มทหารบก พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ (2516:161) กล่าวถึง การติดต่อกันระหว่าง พล.ร.ต.ทหาร ชำหิรัญ กับนายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรีว่า "คุณทหาร มีการติดต่อกับนายกรัฐมนตรีควงอยู่ตลอดเวลา" และได้กล่าวถึงท่าทีของ พล.ร.ต.ทหาร ชำหิรัญ ที่ไม่เห็นด้วยกับข้อเสนอของคณะรัฐประหารที่จะล้มรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ว่า "เขา (คณะรัฐประหาร) จะล้มรัฐบาลควง ซึ่งคุณทหารบอกว่าไม่เห็นด้วย" (2516:163)

ครั้งเมื่อคณะรัฐประหารได้กดดันให้รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ จำต้องลาออกไป เพื่อเปิดทางให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นมาจัดตั้งรัฐบาลแทนในเดือนเมษายน พ.ศ. 2491 นั้น ได้เพิ่มความไม่พอใจให้แก่กลุ่มทหารเรือมากขึ้น หนังสือพิมพ์ในขณะนั้นได้กล่าวกันว่า "ทหารเรือไม่พอใจฝ่ายคณะรัฐประหารและกองทัพบก ไม่ต้องการให้ทหารบก เข้ามามากกว่าทางทางการเมือง" (ศรีกรุง 25 เมษายน 2491) พล.ร.ต.ทหาร ชำหิรัญ (2516:35) กล่าวถึงกรณีนี้ไว้ว่า "ภายหลังที่รัฐบาลคุณควง อภัยวงศ์ ถูกคณะรัฐประหารบีบบังคับให้จำต้องลาออกแล้ว พวกทหารเรือส่วนมากไม่เชื่อใจในรัฐบาลที่เขาเข้ามาแทนที่

ขบวนการเสรีไทยบางส่วนหันเข้ามากระชับเกลียวสัมพันธ์กับทหารเรือให้สนิท" ภาวะหลังจากนี้จะผลักดันให้นายทหารเรือ ที่เกาะกลุ่มทางการเมืองกับกลุ่มปรีดี-พลเรือน หรือเป็นเสรีไทยสายทหารเรือ ได้มีความพยายามเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหาร และได้หันมาสนับสนุนทำหน้าที่เป็นฐานทางกำลังให้กับนายปรีดี พนมยงค์ ในการก่อการต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม นำโดย พล.ร.ต.ทหาร ขำทิพย์ และ พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ

พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ หลังรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น ถูกปลดออกจากราชการทั้งตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจและสารวัตรใหญ่ทหาร (ดู 5.1) โค้ดหลบไปพักอยู่กับ พล.ร.ต.ทหาร ขำทิพย์ ในเขตทหารเรือ ที่วัดเขา จังหวัดชลบุรี หลังจากนั้นตามบันทึกของพล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ (2516:160-186) เขียนไว้ราวกันว่า พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ ไม่ได้มีความต้องการที่จะยุ่งเกี่ยวกับการเมืองต่อต้านคณะรัฐประหาร และไม่ได้อมีส่วนรวมก่อการขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 กับนายปรีดี พนมยงค์ แต่เป็นที่เข้าใจกันว่า พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ นั้น เป็นแกนนำสำคัญคนหนึ่งของกลุ่มทหารเรือที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับนายปรีดี พนมยงค์ และได้หันมาสนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ ในการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายปรีดี พนมยงค์ (2516 ข:15) เขียนระลึกถึงพล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ เกี่ยวกับกรณีนี้ไว้ว่า "เมื่อครั้งข้าพเจ้าจัดตั้งดำเนินการขบวนการ 26 กุมภาพันธ์ 2492 นั้น ข้าพเจ้าได้ชวนคุณหลวงสังวรฯ ร่วมด้วย อันเป็นเหตุให้คุณหลวงสังวรฯ ต้องได้รับความลำบากอยู่หลายปี" พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ แม้ว่าจะถูกปลดออกจากราชการ แต่ยังคงมีบารมีอยู่ในกองทัพเรือและโดยเฉพาะในกรมสารวัตรใหญ่ทหาร ในวันที่มีการปฏิบัติการขบวนการประชาธิปไตย นั้น มีนายทหารสารวัตรกลุ่มหนึ่งนำโดย เรือเอกล้วน ศรีสุขนันท์ และ ร.ต.อ.อาทิตย์ ทัพพายะ เข้ามาร่วมสนับสนุนอยู่ด้วย (ดู สุเพ็ญศิริคุณ 2518:59) และที่สำคัญคือ พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ มีบทบาทเป็นตัวเชื่อมหรือประสานระหว่าง นายปรีดี พนมยงค์ กับ พล.ร.ต.ทหาร ขำทิพย์ ในทางการเมือง พล.ร.ต.ทหาร ขำทิพย์ (2516:35) กล่าวถึงบทบาทของพล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ ต่อกรณีนี้ว่า "ขบวนการเสรีไทยบางส่วนหันเข้ามากระชับเกลียวสัมพันธ์กับทหารเรือให้สนิท คุณหลวงจึงอยู่ในฐานะเป็นศูนย์ประสานงาน" พล.ร.ต.ทหาร ขำทิพย์ กล่าวถึงเหตุผล

ที่ตัดสินใจเข้าร่วม ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 นั้น ว่า "26 กุมภาพันธ์ 2492... มีความคิดเห็นพ้องคว่ำ ทั้งสนับสนุนเต็มกำลัง หวังจะให้ทหาร พรรคนาวิกโยธินเจริญก้าวหน้าไปตามแผน" (ทหาร ชำหิรัญ 2517 อ้างถึงใน ใส สุทธิวิทภัย 2526:791) ในกลุ่มทหารเรือนอกจากพล.ร.ท.สังวร สุวรรณชีพ และ พล.ร.ท.ทหาร ชำหิรัญ แล้ว ยังมีพล.ร.ท.ชลี (นาวาเอกขณะนั้น) สินธุโสภณ ผู้บังคับกองสัญญาณทหารเรือ เป็นอีกผู้หนึ่งที่ให้การสนับสนุนขบวนการอย่างแข็งขัน พล.ร.ท.ชลี สินธุโสภณ เป็นเสรีไทยผู้เคยดำเนินการฝึกอบรมพลพรรคเสรีไทยจากกลุ่ม นิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในหน่วยกรมสารวัตรใหญ่ทหาร (นิยม สุวรรณพงษ์ 2529: 13) ในวันที่มีการปฏิบัติการนั้น พล.ร.ท.ชลี สินธุโสภณเป็นผู้ประกาศจากวิทยุกระจาย-เสียงกองสัญญาณทหารเรือซ้ำ ๆ ความว่า "ทหารบกกระทำแก่ทหารเรืออย่างทนไม่ได้ แล้ว ให้ทหารเรือกระทำการตอบแทนและให้เรือรบทุกลำเคลื่อนเข้ามา" (สุเพ็ญ ศิริคุณ 2518:60)

กลุ่มต่าง ๆ ที่หันมาเข้าร่วมขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 ตามที่โลกกล่าวมาแล้วนี้ มีกลุ่มทหารเรือเพียงกลุ่มเดียวที่มีฐานทางกำลังเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม เป็นที่เข้าใจกันได้ว่าฝ่ายขบวนการประชาธิปไตยนั้น คาดหวังว่าจะได้รับการสนับสนุนจากผู้นิยมชาตินิยมทหารเรือ นายประสิทธิ์ ลุลิศานนท์ และนายนิศ เวชประสิทธิ์ ต่างเล่าว่า "อาจารย์ (ปรีดี) เชื่อมั่นว่าจะได้รับความร่วมมือและการสนับสนุน อย่างดี จากหลวงสินธุ์ ผู้นิยมชาตินิยมกองทัพอากาศ" (สัมภาษณ์) กองทัพอากาศหลังจาก รัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น มีเรื่องกระทบกระทั่งกับคณะรัฐประหารอยู่บ่อยครั้ง โดยเฉพาะระหว่างตำรวจ นำโดย พ.ต.อ.เผ่า ศรียานนท์ กับทหารเรือในบังคับของพล.ร.ท.ฉันท นาวาวิจิตร ผู้บังคับกองเรือรบ (ดู อานนท์ ปุณศรีภา 2516:471-472) และ บรรยากาศในขณะนั้นทั้งทหารบกกับทหารเรือต่างก็อยู่ในสภาพเตรียมพร้อมคุมเชิงกันอยู่ ตลอดเวลา (ดู สังวร สุวรรณชีพ 2516:165) อีกทั้งกลุ่มทหารเรือยังมีความสัมพันธ์ ที่ดีกับกลุ่มปรีดี-พลเรือน สิ่งเหล่านี้อาจกล่าวได้ว่า ทำให้นายปรีดี พนมยงค์ มีความ มั่นใจที่จะได้รับการสนับสนุนจากกองทัพอากาศและหวังจะได้รับชัยชนะ เพราะกองทัพอากาศ ใน เวลานั้นมีประสิทธิภาพและกำลังรบเหนือกว่ากองทัพบก คือมีกำลังพลและอาวุธที่ทันสมัยกว่า โดยเฉพาะกำลังพลจากหน่วยนาวิกโยธินได้รับการฝึกซ้อมเป็นอย่างดีและมีอาวุธทันสมัย

(ส่วนใหญ่เป็นอาวุธเสรีไทย) นอกจากนี้กองทัพเรือยังมีรถสะเทือนน้ำ-บก เครื่องบิน
อีกทั้งกองบัญชาการทหารเรือก็อยู่ในกรุงเทพฯ (ธนบุรี) มีเรือรบสำคัญ ๆ ลอยลำอยู่ใน
แม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีปืนขนาดใหญ่ติดตั้งอยู่ ถ้าหากมีความจำเป็นก็พร้อมที่จะระดมยิง
ทำลายฐานที่มั่นของกองทัพบกได้ (ดู ทักษ์ เฉลิมเกียรติ 2526:49; อานนท์
ปฐมนิธิภา 2516:468-469) และเป็นไปได้ว่าหากขบวนการประชาธิปไตย 26
กุมภาพันธ์ 2492 ก่อการเป็นผลสำเร็จ กลุ่มทหารเรือจะเป็นกลุ่มสำคัญหนึ่งที่ขึ้นมา
อำนาจทางการเมืองร่วมกับกลุ่มปรีดี-พลเรือน เพื่อเป็นฐานค้ำประกันรัฐบาลใหม่หรือ
คานอำนาจกับคณะรัฐประหาร เห็นได้จากในการก่อการขบวนการนั้น ได้ประกาศหัน
กลับไปนำเอารัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2475 มาใช้แทน และในคณะรัฐบาลใหม่นั้น ได้
แต่งตั้ง พล.ร.ต.ทหาร ชำหิรัญ ผู้บังคับการมณฑลทหารเรือที่ 2 และผู้บังคับการ
กรมนาวิกโยธิน เป็น "รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม" (เกียรติศักดิ์ 27
กุมภาพันธ์ 2492)

การก่อการขบวนการประชาธิปไตยนั้น ได้เริ่มมีการปฏิบัติการเมื่อวันที่ 26
กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2492 ฝ่ายก่อการได้เข้ายึดสถานที่สำคัญหลายแห่งโดยเฉพาะ
พระบรมมหาราชวัง (ดู สุพันธ์ หิริคุณ 2518:59-60) จากนั้นได้ประกาศยึดอำนาจ
รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และได้ประกาศแต่งตั้งรัฐบาลชุดใหม่ (เกียรติศักดิ์
27 กุมภาพันธ์ 2492) คือ

- ...1. นายดิเรก ชัยนาม เป็นนายกรัฐมนตรี
2. นายดิเรก ชัยนาม เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ
3. นายดิเรก ชัยนาม เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง
4. นายทวี บุญยเกตุ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย
5. พล.ร.ต.ทหาร ชำหิรัญ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม

ส่วนกระทรวงอื่น ๆ ที่มีได้ประกาศแต่งตั้ง ให้ปลัดกระทรวงรักษาราชการแทน...
พร้อมกันนี้ฝ่ายก่อการได้ออกคำสั่งปลดบุคคลสำคัญของคณะรัฐประหารออกจากราชการ คือ

- ...1. พล.ท.ฉิน ชุณหะวัณ พ้นจากบัญชาการทหารบก
2. พล.ท.ทาจ ทาจสงคราม พ้นจากรองบัญชาการทหารบก
3. พล.ท.ท. หลวงชาติตระการโกศล พ้นจากอธิบดีกรมตำรวจ

4. พล.ต.ต.เฒ่า ตรียานนท์	พ้นจากรองอธิบดีกรมตำรวจ
5. พ.ต.ท.ละม้าย อุทยานนท์	พ้นจากผู้บังคับการตำรวจสันติบาล...

ขณะเดียวกันก็ได้แต่งตั้งให้

...1. พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน	เป็นแม่ทัพใหญ่
2. พล.ต.สมบุญรณ ศรานูชิต	เป็นรองแม่ทัพใหญ่
3. พล.ต.เนตร เขมะโยธิน	เป็นผู้อำนวยการทหารบก
4. พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ	เป็นอธิบดีกรมตำรวจ
5. พ.ต.อ.บรรจงศักดิ์ ชีพเป็นสุข	เป็นผู้บังคับการตำรวจสันติบาล...

(ดูเพิ่ม ศิริคุณ 2518:57-58)

จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ ฝ่ายรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้แต่งตั้งให้ พล.ต.สฤษดิ์ ธนะรัชต์ แม่ทัพภาคที่ 1 เป็น "ผู้อำนวยการปราบปราม" (ดูเพิ่ม ศิริคุณ 2518:63) ได้มีการต่อสู้ระหว่างกำลังจากฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายขบวนการ นายไสว สุทธิพิทักษ์ (2526:790-791) ผู้หนึ่งที่เขาร่วมมือและอยู่ในพระบรมมหาราชวัง กล่าวไว้ว่า

...ในตอนเช้าของวันรุ่งขึ้น คือ 27 กุมภาพันธ์ ได้มีการรบระหว่างทหารเรือกำลังของฝ่ายขบวนการ กับทหารบกในกลางพระนคร ทหารบกถูกทหารเรือที่ถอยร่นตลอดแนวถนนราชปรารภ มัถกะสัน ถนนเพชรบุรี จนปรากฏชัดว่า ฝ่ายรัฐประหารเตรียมตัวหนี แต่แล้วก็คำสั่งให้ทหารเรือหยุดยิง นายทหารเรือขึ้น นายพลคนหนึ่งใหญ่เหตุผลที่หยุดยิงว่า "เพราะมีคนตายมากขึ้น" แต่ความจริงนั้นเป็นเพราะ "แม่ทัพเรือยอมรับขอเสนอของรัฐบาลรัฐประหารให้มีการหยุดรบเพื่อเจรจากัน" ซึ่งหมายความว่ารับขอเสนอเพื่อยอมแพ้นั่นเอง ส่วนทางด้านวังหลวงนั้น ฝ่ายรัฐบาลได้เข้าไปใหญ่ต่อสู้อาวุธยานและปืนใหญ่ทหารราบยิงประตูวิเศษไชยศรี แล้วเคลื่อนกำลังมีรถถังนำหน้าบุกเข้าสูพระบรมมหาราชวัง... เป็นอันว่าขบวนการ 26 กุมภาพันธ์ 2492 ทำงานไม่สำเร็จตามประสงค์...

ในบ่ายวันที่ 27 กุมภาพันธ์นั้น เมื่อกำลังทหารเรือถอนตัวออกไปผลการสู้รบปรากฏชัดว่า ฝ่ายรัฐบาล "ก็ได้ชัยชนะอย่างเด็ดขาด" (ดูเพิ่ม ศิริคุณ 2518:69) ฝ่ายขบวนการส่วนใหญ่ได้แตกกระจายแยกย้ายสามารถหลบหนีไป บางส่วนถูกจับกุมในพระบรมมหาราชวังนั้น เช่น นายละออ เชื้ออภัย และนายธรรมศักดิ์ ชลภูมิ (สยามนิกร 2 มีนาคม

2492) มีบางส่วนที่เสียชีวิต เช่น พ.ต.โชน อินทรทัต อดีตนักเขียนไทยในสหรัฐอเมริกาและได้สมัครเป็นเสรีไทยลี้ภัยเดินทางเข้ามาติดต่อกับองค์การต่อต้านญี่ปุ่นภายในประเทศในระหว่างสงครามโลกา (ดู สุพจน์ คานตระกูล, ผู้รวบรวม 2522:216) และดำรงตำแหน่งเป็นรองผู้อำนวยการโรงงานยาสูบในขณะนั้น กล่าวกันว่า พ.ต.โชน อินทรทัต "ถูกจับและถูกทรมานถึงสิ้นชีวิต" (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:794) ในระหว่างนั้นรัฐบาลได้เริ่มออกแถลงการณ์ฉบับที่ 1 ใจความกล่าวถึงเหตุการณ์จลาจล บัดนี้ได้กลับคืนสู่ปกติ รัฐบาลสามารถควบคุมสถานการณ์ได้ "ทหารบกและทหารเรือเข้าใจและร่วมมือกันแล้ว" (สุเทิน สุวิบูลย์ 2518:64)

ความล้มเหลวของขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 ดังกล่าวมานี้ อาจกล่าวได้ว่ามีส่วนสำคัญมาจากการตัดสินใจของ พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน ผู้บัญชาการทหารเรือ แต่เหตุผลเบื้องหลังที่ผลักดันให้ พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน ตัดสินใจหันไปเปิดเจรจาและยอมรับข้อเสนอหยุดยิงกับคณะรัฐประหารหรือรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ยังไม่สามารถหาข้อสรุปยืนยันได้อย่างแน่ชัด ที่ปรากฏมักกล่าวกันว่าเป็นเพราะอุปนิสัยของ พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน ไม่มีความเคียดชังอ่อนแอหรือลังเลใจ พล.ร.ท.ทหาร ข้าราชการ (2516:35) กล่าวถึงความล้มเหลวในครั้งนี้ไว้ว่า "ความไม่จริงจังลังเลของ กำลังฝ่ายตรงข้ามกับรัฐบาลพาไปสู่ความล้มเหลว ทหารเรือยอมรับคำประนีประนอมด้วยความเขลา" ในความหมายของ พล.ร.ท.ทหาร ข้าราชการ นี้เป็นที่เข้าใจกันว่าความล้มเหลวอยู่ที่ทำการตัดสินใจของ พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน ซึ่งถ้าความได้เปรียบไว้ในมือแต่กลับหันไปยอมรับข้อเสนอของฝ่ายรัฐบาล ความว่า "โชคไม่อำนวยให้เป็นไปได้ สมหวัง ภาวะการณ์อันไม่พึงปรารถนาคลมบังคับ ให้ผู้บัญชาการทหารเรือซึ่งกำความได้เปรียบไว้ในมือ ยอมรับคำประนีประนอมด้วยความหลงผิด" (ทหาร ข้าราชการ 2517 อ้างถึงใน ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:792) ฝ่ายพลเรือนก็ดูเหมือนว่ามองไม่ต่างไปจาก พล.ร.ท.ทหาร ข้าราชการ นายประสิทธิ์ สุจิตวานนท์ และนายชิต เวชประสิทธิ์ ต่างพูดถึงความล้มเหลวในครั้งนั้นว่า เป็นผลเนื่องมาจากความ "ลังเลใจ" หรือ "ไม่เด็ดขาด" ของ พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน (สัมภาษณ์) ที่รุนแรงกว่านั้นบางส่วนในฝ่ายพลเรือนมองว่าเป็นการ "หักหลัง" ของกลุ่มทหารเรือ ร.ท.กระจำจ ตุลาภักดิ์ ให้สัมภาษณ์ว่า "ทราบข่าวจากวงในของทหารเรือภายหลังว่า ฝ่ายจอมพล ป. เขาได้

ใช้เงินจำนวนมากซื้อชัยชนะ โดยจ่ายเงินก้อนใหญ่ให้แก่ผู้บังคับบัญชาที่สื่ออาวุธ (แต่ มิได้เอียนาม) เขาจึงสั่งทหารกลับเข้าที่ตงคามปกติ"

อย่างไรก็ดี ข้อควรพิจารณาถึงการตัดสินใจของ พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน ดังกล่าวนี้อีกประเด็นหนึ่ง นอกเหนือไปจากปัจจัยทางอุปนิสัยหรือเหตุผลส่วนตัวคือ ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างกลุ่มทหารเรือกับฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ โดยเฉพาะกับ กลุ่มผู้นำอีสาน โดยรากฐานทางความคิดและผลประโยชน์พื้นฐาน ความขัดกันระหว่าง กลุ่มทหารเรือกับกลุ่มผู้นำอีสาน ไม่ต่างไปจากความขัดกันระหว่างกลุ่มทหารบกกับกลุ่ม ผู้นำอีสาน กล่าวคือในขณะที่กลุ่มทหารเรือมีผลประโยชน์อยู่ในส่วนกลางและต้องการพัฒนา กองทัพไม่ต่างไปจากกลุ่มทหารบก ส่วนกลุ่มผู้นำอีสานมีผลประโยชน์ผูกพันอยู่กับคนในท้องถิ่น และคัดค้านการพัฒนากองทัพมาแต่คน แมว่าความขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้นำอีสานกับกลุ่มทหาร เรือจะไม่ปรากฏชัดเจนเท่ากับกลุ่มทหารบกก็ตาม แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าความขัดแย้ง ระหว่างกลุ่มผู้นำอีสานกับกลุ่มทหารเรือมีอยู่ และค่อย ๆ ปรากฏตัวขึ้นในช่วงระบอบรัฐสภา เมื่อกลุ่มผู้นำอีสานก้าวขึ้นมาใช้อำนาจในคณะรัฐบาล นายชิต เวฬุประดิษฐ์ ให้สัมภาษณ์ว่า ในช่วงที่นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ เป็นรัฐมนตรีกระทรวงอุตสาหกรรม "ได้ดำเนินนโยบาย ในเรื่องการโอนหุ้นของรัฐวิสาหกิจต่าง ๆ ที่กองทัพเรือมีส่วนหรือถือหุ้นใหญ่ไปอยู่กับสหกรณ์ ทำให้พวกทหารเรือไม่พอใจ" และ "มีความขัดแย้งระหว่างคุณทองอินทร์กับ พล.ร.ท. พัน คุ้ม" ร.ท.กระจำจ ฑูลารักษ์ ให้สัมภาษณ์ว่าในครั้งที่นายถวิล อุดล เป็นกรรมาธิการ รัฐสภาด้านอุตสาหกรรม "ได้เชิญหลวงสินธุ์ มาสอบสวนเรื่องการบริหารงานของรัฐวิสาหกิจ แห่งหนึ่งของทหารเรือ ทำให้หลวงสินธุ์ โกรธมาก" คำบอกเล่าเหล่านี้อย่างน้อยช่วยชี้ ให้เห็นว่า การขึ้นมาใช้อำนาจของกลุ่มผู้นำอีสานในช่วงระบอบรัฐสภานั้น มีส่วนส่งผลกระทบ และสร้างความไม่พอใจแก่กลุ่มทหารเรือ หลังการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 เห็นได้ชัดว่า กลุ่มทหารเรือ ไม่ต้องการสนับสนุนรัฐบาล พล.ร.ท.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ต่อไปอีก ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างกลุ่มผู้นำอีสานกับกลุ่มทหารเรือตามที่ได้กล่าวมานี้เป็นไป ได้ว่าน่าจะมีส่วนในการตัดสินใจของ พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน และรวมไปถึงผู้นำกอง ทหารเรืออีกส่วนหนึ่งด้วย ผู้นำกองทัพเรือส่วนนี้ยอมเข้าใจได้ว่าหากขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492 ก่อการสำเร็จ ย่อมเปิดทางให้กลุ่มผู้นำอีสานทวนกลับขึ้นมาใช้อำนาจ อีก ร.ท.กระจำจ ฑูลารักษ์ เล่าว่า "พวกทหารเรือที่ไม่สนับสนุนในครั้งนั้น เพราะ

พวกเขาเชื่อว่าถ้ากระทำการสำเร็จเท่ากันว่า "พณฯ ปรีดี พนมยงค์ เชื่อเชิญให้
ขุนพลภาคอีสานเข้ามาครองเมือง" นายชิต เวชประสิทธิ์ ในสมัยนั้นเพิ่มเติมในกรณี
นี้ว่า "เพราะกลุ่มทหารเรือมีความเชื่อและมองว่า อาจารย์ปรีดีหลงกลุ่มสมาชิกสภา
ผู้แทนฯ อีสานกลุ่มนี้ (ผู้นำอีสาน) มาก"

อย่างไรก็ตามความล้มเหลวของขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492
นั้นส่งผลสะท้อนอย่างมากต่อฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ทั้งกลุ่มพลเรือนและกลุ่มทหารเรือ
หลังเหตุการณ์มีความพยายามไกล่เกลี่ยระหว่างกลุ่มทหารบกกับกลุ่มทหารเรือ ในการนี้
รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ประกาศแนยั่วว่า "ทหารเรือไม่ได้เกี่ยวข้องกับ
การกบฏครั้งนี้" (สุเทพี ศิริคุณ 2518:71) ทั้งนี้เป็นที่เข้าใจกันได้ว่าฝ่ายคณะรัฐ-
ประหารยังไม่มีวี่แวงของความเข้มแข็งหรือมีอำนาจเพียงพอที่จะจัดการกับกลุ่มทหารเรือได้อย่าง
เด็ดขาด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า "คณะรัฐประหารยังไม่แน่ใจในกำลังของฝ่ายตน
ในกรณีที่จะเกิดการต่อสู้โดยตรงกับทหารเรือทั้งหมด คณะรัฐประหารจึงพยายามที่จะประนี-
ประนอมกับทหารเรือ" (สุเทพี ศิริคุณ 2518:76) แต่คณะรัฐประหารก็สามารถสลาย
นายทหารเรือที่ใกล้ชิดและสนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ อย่างแข็งขัน คือ พล.ร.ต.ทหาร
ข้าหิรัญ ออกจากตำแหน่งคุมกำลังในกองทัพได้ พล.ร.ต.ทหาร ข้าหิรัญ กล่าวถึง
ผลกระทบของกลุ่มทหารเรือหลังกบฏวังหลวงนั้นว่า "ข้าพเจ้าผู้เดียวได้รับความกระทบ
กระเทือนต้องพ้นจากตำแหน่งผู้บังคับการมณฑลทหารเรือที่ 2 และรักษาการการผู้บังคับ
การกรมนาวิกโยธิน" (ทหาร ข้าหิรัญ 2517 อ้างถึงใน ไฉว สุทธิพิทักษ์ 2526:
792) ในการส่งย้าย พล.ร.ต.ทหาร ข้าหิรัญ ออกจากตำแหน่งดังกล่าวนี้ เขา
สำรวจราชการในกรมเสนาธิการ กล่าวกันว่า "มีกลุ่มนายทหารเรือจำนวน 80 นาย
ได้เรียกร้องให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ปลดพวกตนเสียก่อนด้วย" (ทักษ์ เฉลิมเตียรณ
2526:50) หลังการประนีประนอมความไม่พอใจของกลุ่มทหารเรือที่มีคณะรัฐประหารนั้น
กล่าวได้ว่ายังมีอยู่เช่นเดิม ความหวาดระแวงต่อกันและกันระหว่างคณะรัฐประหารกับกลุ่ม
ทหารเรือมิได้ลดทอนลง การคุมเชิงและการกระทบกระทั่งยังมีอยู่ต่อไป นาวาตรีมนัส
จารุกภา (2516:481) กล่าวถึงท่าทีระหว่างคณะรัฐประหารกับกองทัพเรือหลังมีการ
ประนีประนอมไว้ว่า

... เหตุการณ์ก็จะสงบราบเรียบดี แต่นั่นเป็นเรื่องที่มองดูกันแต่เพียงผิวเผิน เพราะหลังจากนั้นแล้ว ก็มีการคุมเชิงกันในระหว่างผู้ใหญ่นายรัฐประหารกับผู้ใหญ่ฝ่ายทหารเรือ ยังผลให้ทวีบริเวณกองเรือรบมีการเตรียมพร้อมอย่างใหม่เป็นทางการ อยู่ประมาณสามเดือน มีการจัดตั้งกำลังหมู่รบจากกำลังทางเรือ ผูกซ่อมทำการ ระบบนบกอยู่ตลอดเวลา...

ภาวะดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะผลักดันให้นายทหารเรือรุ่นหนุ่มจำนวนหนึ่ง ซึ่งไม่พอใจต่อคณะรัฐบาลหรือรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และต้องการพัฒนากองทัพเรือให้ก้าวหน้าทั้งประสิทธิภาพในทางรบ และการพาณิชย์นำวิตามแนวคิดของนายปรีดี พนมยงค์ หันไปเกาะกลุ่มกับพล.ร.ต.ทหาร ชำหิรัญ เคลื่อนไหวในอันที่จะล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปีพ.ศ. 2494 นำโดย นาวาเอก อานนท์ ปุณฺทริกาภา และนาวาตรี มนต์ จารุภา (จะกล่าวต่อไปข้างหน้า)

กลุ่มพลเรือนและบางส่วนของทหารบก-ตำรวจ จะเป็นฝ่ายที่ถูกคณะรัฐประหารถือโอกาสกำจัดและกวาดล้างอย่างรุนแรง หลังจากรัฐบาลปราบปรามกบฏวังหลวงเป็นผลสำเร็จ รัฐบาลได้ทำการจับกุมบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องและหรือเป็นที่ต้องสงสัย ในการที่รัฐบาลได้จับกุมบุคคลสำคัญของฝ่ายพลเรือนจำนวนหลายคน อาทิ นายเคื่อน มุณนาค นายวิจิตร ลุจิตานนท์ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายจำลอง ดาวเรือง นายถวิล อุดล นายชิต เวชประสิทธิ์ และนายเขื่อน พานิชวิทย์ (ดูเพ็ญ ศิริคุณ 2518:81) ส่วนนายทองเปลว ชลภูมิ ซึ่งหลบหนีลี้ภัยอยู่ที่ปักษ์ "ถูกปล่อยวางให้เดินทางกลับเข้ามาประเทศไทย พอลงจากเครื่องบินที่คอนเมืองก็ถูกจับทันที" (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:794) ในจำนวนที่ถูกจับกุมนี้มีบางส่วนถูกฆาตกรรมในระหว่างจับกุม เช่น พ.ต.อ.บวรจรงค์ศักดิ์ ชีพเป็นสุข "ถูกยิงตายระหว่างทำการจับกุม" (ดูเพ็ญ ศิริคุณ 2518:72) จากนั้นรัฐบาลได้ออกหมายประกาศจับทั่วราชอาณาจักรอีกจำนวน 18 คน อาทิ นายปรีดี พนมยงค์ เรือเอกวัชรชัย ชัยสิทธิเวช ร.ต.อ.เชื้อ สุวรรณศร ร.ต.อ.ส้มศักดิ์ พังเวช พล.ต.สมบุญ ศรีบุญจิต นายทวี ตะเวทีกุล นายประสิทธิ์ ลุจิตานนท์ นายปรามไพบย์ พิงสุนทร นายไสว สุทธิพิทักษ์ นายทองเย็น หลีละเมียร นายเนือง สุขพล ร.ต.อำนวยการ สุวรรณกิจบริหาร ร.ต.นาม วุฒิกาย และ พล.ร.ต.สังวร สุวรรณชีพ เป็นต้น (สุภาพบุรุษ 25 มีนาคม 2492)

หลังจากรัฐบาลได้ทำการจับกุมและออกหมายประกาศจับฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ดังกล่าวข้างต้น คณะรัฐประหารโดยฝ่ายตำรวจนำโดย พ.ต.อ.เผ่า เจริญานนท์ ได้ทำการฆาตกรรมบุคคลที่ถูกถือว่าเป็นแกนนำหรือหัวหน้ากลุ่มจำนวนหลายคน โดยเฉพาะกลุ่มผู้นำอีสานและบางส่วนในกลุ่มปรีดี-พลเรือน อาทิ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์, นายถวิล อุดท, นายจำลอง ดาวเรือง และนายทองเปลว มณีภูมิ บุคคลทั้ง 4 นี้ หลังจากถูกจับกุมตำรวจได้นำไปขังขังพร้อมกันในเขามังควัตน์ 4 มีนาคม พ.ศ. 2492 หนังสือพิมพ์ภาคหัวข่าวในกรณีนี้ว่า "ทองเปลว ทองอินทร์ ถวิล จำลอง ถูกยิงตาย ตำรวจจว่าเกิดการแย่งชิงของหาตายบนรถตำรวจระหว่างทาง" (สยามนิกร 5 มีนาคม 2492) นอกจากนี้เข้าใจว่าในบรรดาแกนนำที่ยังหลบหนีมีคำสั่งให้จับตายจากฝ่ายตำรวจอีกหลายคน เช่น นายทวี ตะเวทิกุล ซึ่งถูกถือว่าเป็นหัวหน้าคนสำคัญหนึ่ง ถูกยิงตายในระหว่างที่ได้พยายามหลบหนีออกนอกประเทศ พร้อมกับกลุ่มข้าราชการ-นักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง โดย "ถูก ส.ต.อ.ม้วน ตำรวจใจไม่กลมือยิงตราจนสิ้นชีวิต เมื่อ 31 มีนาคม 2492" (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:794) นายประสิทธิ์ จุลิตานนท์ ผู้หนึ่งที่หลบหนีไปพร้อมกับนายทวี ตะเวทิกุล และอยู่ในเหตุการณ์นั้น ได้สัมภาษณ์ว่า หลังจากถูกตำรวจท้องที่สมุทรสงครามดักจับเรือที่จะหลบหนีได้ ตำรวจได้ขึ้นมาทำการจับกุมบนเรือ "ทุกคนกางมือไม่จับไม้ใดต่อสู้ ฝ่ายตำรวจไล่ตามหาว่าใครถือ คร.ทวี และถาม คร.ทวี ว่าชื่อทวีหรือไม่ คุณทวีได้ปฏิเสธแต่ตำรวจไม่เชื่อ โดยเอาปืนปลายเสียและยิงคุณทวีทันที ส่วนคนอื่นถูกจับขึ้นฝั่ง" นายประสิทธิ์ให้ทัศนะที่ตำรวจต้องการผ่านนายทวี ตะเวทิกุล "เพราะถือว่าคุณทวีเป็นหัวหน้ากลุ่มนี้" (สัมภาษณ์) ส่วนนายนิศ เวชประสิทธิ์ ให้สัมภาษณ์ว่า หลังถูกจับกุม "ไม่นานก็ได้รับการปล่อย เพราะตำรวจไม่มีหลักฐานว่าผมเข้าร่วมการกบฏ" และให้ทัศนะที่ฝ่ายตำรวจอาศัยคิด 4 รัฐมนตรีนั้นว่า "เพราะบุคคลทั้ง 4 นี้ถูกหมายหัวไว้ว่าเป็นพวกมันสมองหรือเป็นคนสำคัญของกลุ่ม"

การฆาตกรรมบุคคลสำคัญดังกล่าวเหล่านี้ นับเป็นความพยายามหนึ่งของคณะรัฐประหาร ในอันที่จะทำลายล้างฐานอำนาจทางการเมืองของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ อย่างถอนรากถอนโคน การรื้อฟื้นคดีกบฏการเสียชีวิตของ "อดีต 4 รัฐมนตรี" เวลาต่อมาจะเป็นกรณีหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของคณะรัฐประหารดังกล่าวนี้ได้ดี ในการสอบสวนคดีนี้ครั้งใหม่

...โดยข้อเท็จจริงใดก็ตามว่าผู้ตายทั้ง 4 คน ถูกตำรวจฆ่าโดยเจตนา เพราะผู้ตายทั้ง 4 คน เป็นนักการเมืองคนสำคัญในพรรคฝ่ายตรงข้ามกับรัฐบาลในสมัยนั้น ผู้ตายถูกจับกุมทวงหาว่าเป็นกบฏต่อรัฐบาล แล้วถูกจับตัวจากที่คุมขังพาไปกำจัดเสียตามความประสงค์ของผู้เมืออำนาจขณะนั้นซึ่งเกรงว่าจะต่อต้าน... (คำพิพากษาศาลฎีกา ที่ 1009/2504 "คดีอดีต 4 รัฐมนตรี" อ้างถึงใน หัด คาว เรือง 2506:491-503)

ผู้เขียน วิริฐณ (2518:85) ให้ทัศนะเกี่ยวกับ "การกวาดล้างอย่างรุนแรงและเหนือกฎหมายของคณะรัฐประหาร" ดังกล่าวนั้น "ซึ่งแตกต่างกับการต่อสู้กันระหว่างบุคคลในคณะราษฎร" ว่ามีสาเหตุสำคัญเนื่องมาจากความแตกต่างด้านพื้นฐาน ความคิดของกลุ่มผู้เมืออำนาจทั้ง 2 ฝ่าย กล่าวคือในขณะที่ทหารในคณะราษฎรส่วนมากมีแนวความคิดหนักไปในทางเสรีนิยมและประชาธิปไตย

...ส่วนผู้นำทหารฝ่ายคณะรัฐประหาร มีภูมิหลังทางการศึกษาคือทหารคณะราษฎร โดยเฉพาะตรงที่มีใจเป็นนักเรียนนอก และไม่ได้เป็นปัญญาชนของฝ่ายทหาร เป็นนักอนุรักษ์นิยมมากกว่า และที่สำคัญคือไม่เคยประกาศตัวว่าจะอุทิศชีวิตเพื่อประชาธิปไตยเหมือนผู้ก่อการ 2475 ทั้งนี้เมื่อประกอบกับการที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ไม่ได้เป็นผู้นำที่เมืออำนาจเด็ดขาดเช่นเคย คณะรัฐประหารจึงสามารถดำเนินการกวาดล้างฝ่ายตรงข้าม โดยไม่คำนึงถึงสิทธิเสรีภาพพื้นฐาน โดยเฉพาะสิทธิในร่างกายและชีวิต อันเป็นหลักเกณฑ์สำคัญประการหนึ่งของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย...

ในการปรามปรามอย่างรุนแรงดังกล่าวนั้น ดูเหมือนจอมพล ป. พิบูลสงคราม เองก็ "รู้สึกกังวลมาก" ตามรายงานลับที่เอกอัครราชทูตอังกฤษ มีถึงกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2492 มีความตอนหนึ่งเกี่ยวกับการตายของอดีต 4 รัฐมนตรี ว่า "การที่ ดร.ทองเปลว และเพื่อนอีกสามคนต้องถึงจุดจบในมือของตำรวจนั้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม รู้สึกกังวลมาก เป็นเรื่องของพลตำรวจโท เผ่า ศรียานนท์" (อ้างถึงใน กนตธีร์ ศุภมงคล 2527:370) อย่างไรก็ตามการเฝ้าระวังการปรามปรามอย่างรุนแรงของคณะรัฐประหารดังกล่าวนั้น ใ้ซึ่งความสูญเสียมาไว้แก่ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ โดยเฉพาะกลุ่มพลเรือนอย่างหนัก และมีผลสำคัญเท่ากับเป็นการทำลายขบวนการเสรีไทยที่ก่อตัวขึ้นในระหว่างสงครามโลกา ต้องถึงจุดสลายตัวลง เนื่องจากขาดผู้นำที่มีบารมีอย่างนายปรีดี พนมยงค์ ในการประสานหรือเป็นศูนย์กลางของกลุ่มต่าง ๆ ต่อไปอีก

ทั้งนี้เพราะความล้มเหลวในการก่อการของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ที่กลายเป็นกบฏวังหลวงนั้น นอกจากจะเป็นการเปิดทางให้คณะรัฐประหารทำการจับกุม และได้มีโอกาสฆาตกรรมบุคคลสำคัญต่าง ๆ ภายในขบวนการเสรีไทยแล้ว ที่สำคัญคือทำให้ นายปรีดี พนมยงค์ หหมดโอกาสที่จะหวนกลับมาใช้อำนาจหรือมีบทบาททางการเมืองอีกอย่างสิ้นเชิง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่านับเป็นจุดจบทางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ หลังจากพ่ายแพ้ในการก่อการนั้น นายปรีดี พนมยงค์ "ได้หลบอยู่ในประเทศไทยนานประมาณ 6 เดือน แล้วเดินทางออกจากประเทศไทย" โดยมุ่งสู่สิงคโปร์ "และได้ไปถึงนครสิงคโปร์โดยสวัสดิภาพ" จากนั้นนายปรีดี พนมยงค์ ได้เดินทางต่อไปยังฮ่องกง และได้ลี้ภัยทางการเมืองอยู่ที่ประเทศจีน นายปรีดี พนมยงค์ เขียนไว้ว่า "ข้าพเจ้าเปลี่ยนเรือจากฮ่องกงไปยังเมืองชิงเต่า ซึ่งอยู่ในเขตยึดครองของกองทัพปลดแอกจีน ภายใต้การนำของพรรคคอมมิวนิสต์จีน และได้รับการต้อนรับจากพรรคคอมมิวนิสต์จีนให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ลี้ภัยทางการเมือง" (อ้างถึงใน ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:792-793) หลังจากนั้น นายปรีดี พนมยงค์ ไม่มีโอกาสกลับมาประเทศไทยอีกเลย จนกระทั่งถึงแก่อสัญกรรม เมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2526 ณ บ้านพัก ชานเมืองกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ในกรณีแม็คโดนัลด์ (Macdonald) "เห็นว่าความพยายามก่อรัฐประหารปี พ.ศ. 2492 เป็นประจวบเหมาะปิดบังชีวิตการเมืองของปรีดีในประเทศไทย" เนื่องจาก

...ตัวปรีดีเองประสบความสำเร็จอย่างมีอานุภาพได้ เพราะความล้มเหลวของแผนการนี้ การที่พยายามกลับมาใช้อำนาจด้วยกำลัง ทำให้คนมากมายที่เคยชื่นชมสรรเสริญและความเป็นรัฐบุรุษของท่าน ทุกวันจัดท่านเป็นบุคคลประเภทกบฏเสียภัยทางการเมือง และการที่พวกพ้องบริวารของท่านหลายคนถูกสังหาร คุมขัง และทรมาณ ทำให้เครื่องมือทางการเมืองของท่านเสียหายอย่างร้ายแรง... (อ้างถึงใน เดวิดและริชาร์ด 2526:32-33)

การหมดโอกาสที่จะหวนกลับมามีบทบาททางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ อีกนั้น นอกเหนือจากสิ่งที่แม็คโดนัลด์กล่าวถึงข้างต้นนี้ ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งที่ควรกล่าวถึงคือ คดีสวรรคตซึ่งคณะรัฐประหารโดยคณะกรรมการฯ ชุดใหม่ได้ตั้งข้อกล่าวหาพวกพ้องมาถึงนายปรีดี พนมยงค์ และได้มีการหมายประกาศจับ (ดู 5.1) หลังเหตุการณ์กบฏวังหลวง แม้ว่าคณะรัฐประหารจะได้กำจัดคนสำคัญของนายปรีดี พนมยงค์ ไปจำนวนมาก แต่ดูเหมือนว่าคณะรัฐประหารก็ยังคงเกรงกลัวการกลับมาของนายปรีดี พนมยงค์

อยู่ไม่บ่อย ความพยายามที่จะใช้กรณีสวรรคตกษัตริย์ พนมยงค์ ออกจากการเมือง
ภายใน ยังคงดำเนินอยู่ต่อไป ทั้งนี้โดยมีฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ได้เป็นพันธมิตรร่วม
เคลื่อนไหวในการนี้ด้วย ในปี พ.ศ. 2493 ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ก่อตั้ง
ดำเนินการออกหนังสือพิมพ์รายวันชื่อ "สยามรัฐ" และใช้สยามรัฐเป็นเวทีหรือปากกระบอก-
เสียงเพื่อในการนี้คือ ได้เขียนพาดพิงและหรือกล่าวหาว่านายปรีดี พนมยงค์ มีส่วนท่วพัน
ในกรณีสวรรคต พ.ศ.อนันต์ พิบูลสงคราม (2518:4:676-679) กล่าวถึงกรณีนี้ว่า
"ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช" น่าจะเป็นตัวการสำคัญ เพราะถูกนายปรีดี พนมยงค์
"พองคอศาล" จนต้องขอมา ในส่วนการพิจารณากรณีสวรรคตนั้นหลังจากศาลนัดสืบพยาน
เป็นครั้งแรก นับแต่วันที่ 28 กันยายน พ.ศ. 2491 (ดู 5.1) ได้มีการดำเนินการตาม
กระบวนการของศาลจนถึงวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2494 ศาลอาญาได้พิพากษาโดย
กัตตนายปรีดี พนมยงค์ และเรือเอกวัชรชัย ชัยสิทธิเวช ออกจากการพิจารณา เนื่องจาก
ยังมีใ้ถูกจับกุมมาดำเนินคดี และได้พิพากษาคัดสินให้ประหารชีวิต นายนิต สิงหนเสนี
จำเลยที่ 2 ส่วนนายเฉลียว ปทุมรส จำเลยที่ 1 และนายบุญย์ ปัทมกีรินทร์ จำเลย
ที่ 3 "คดียังไม่มีหลักฐานให้พอฟ้องได้ว่า ไ้รวมกระทำความผิด โห้ยกฟ้องและปล่อยจำเลย
คู่นี้พ้นคดีไป" ทั้งฝ่ายโจทก์และจำเลยได้อุทธรณ์ต่อศาล ศาลอุทธรณ์ได้ตัดสินพิพากษาเมื่อ
วันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2496 โดย "ให้ประหารชีวิต นายนิต สิงหนเสนี และนายบุญย์
ปัทมกีรินทร์ ส่วนนายเฉลียว ปทุมรส ให้ปล่อยตัวพ้นข้อหาไป" ครั้นต่อมาศาลฎีกาได้
ตัดสินพิพากษาเมื่อวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2497 ให้ลงโทษประหารชีวิตจำเลยทั้ง 3
(ดู คำพิพากษาของศาล อ้างถึงใน วิชัย ประสงค์ 2513:461-474) คำพิพากษา
ของศาลครั้งหลังสุดนี้ นับได้ว่าเป็นความพยายามอย่างเต็มที่ ของทั้งคณะรัฐประหาร
และฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ ในอันที่จะกั้นนายปรีดี พนมยงค์ มิให้สามารถกลับสู่ประเทศไทย
ได้อีก ทั้งนี้เพราะจำเลยที่จะเชื่อมโยงทั้งนายปรีดี พนมยงค์ และเรือเอกวัชรชัย
ชัยสิทธิเวช เข้ามาสู่คดีสวรรคตอย่างมีน้ำหนักนั้นคือ นายเฉลียว ปทุมรส จำเลยที่ 1
ผู้ซึ่งถูกกล่าวว่าเป็นผู้ร่วมวางแผนปลงพระชนม์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับนายปรีดี
พนมยงค์ และเรือเอกวัชรชัย ชัยสิทธิเวช นายวิชัย ประสงค์ (2513:471)
กล่าวถึงกรณีนี้ไว้ว่า

...ถ้าศาลฎีกาคัดสินยกฟ้องนายเฉลียวอีกแล้วไซ้ ฐานะของนายปรีดีและเรือเอก

วิชัย ก็เห็นจะดีขึ้นสำหรับในคดีนี้ แต่ถ้าหากศาลฎีกาคัดค้านลงโทษนายเฉลียวแล้ว นายปรีดีกับเรือเอกวิชัย จะพบความในคดีนี้ไปไหนหรือ ...

คำพิพากษาของศาลฎีกากังกล่าวนั้น จึงทำให้ทั้งนายปรีดี พนมยงค์ และเรือเอกวิชัย ยึดสิทธิเวช หมกโอกาสที่จะกลับสู่บ้านเกิดเมืองนอนของตนอย่างสิ้นเชิง นับเป็นความสำเร็จของทั้งคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชาธิปัตย์ ในการกักนายปรีดี พนมยงค์ ออกจากวิถีทางการเมืองภายในหลังการรัฐประหาร พ.ศ. 2492

อย่างไรก็ตามการหมกโอกาสทางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ นับแต่หลังความพยายามก่อกบฏในปี พ.ศ. 2492 นั้น มีผลสำคัญต่อการเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทยคือ ถือได้ว่าเป็นจุดสลายตัวของขบวนการเสรีไทย ที่นายปรีดี พนมยงค์ ได้จัดตั้งขึ้นมาเป็นฐานอำนาจทางการเมืองในช่วงระหว่างสงครามโลกฯ ทั้งนี้เนื่องจากการหมกโอกาสที่จะกลับมาสู่ประเทศของนายปรีดี พนมยงค์ นั้น ทำให้ขบวนการเสรีไทยขาดผู้นำที่มีบารมีที่จะ เป็นศูนย์กลางในการเคลื่อนไปคือไปอีก กลุ่มต่าง ๆ ที่เคยเกาะกลุ่มอยู่ภายในขบวนการเสรีไทย ได้แตกกระจายย้ายออกไปเคลื่อนไหวในวิถีทางของตนซึ่งมีลักษณะเฉพาะตัวมากขึ้น แม้ว่าพวกเขาแต่ละกลุ่มต่างยังคงมีความพยายามเคลื่อนไหวในอันที่จะต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อไปอีก แต่การเคลื่อนไหวของพวกเขาเหล่านั้นมีลักษณะโดดเดี่ยวเป็นกลุ่มย่อย และค่อย ๆ ถูกคณะรัฐประหารกำจัดออกจากวิถีทางการเมืองหลังจากนี้อีกไม่นานนัก

กลุ่มทหารเรือได้มีความพยายามในอันที่จะล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปี พ.ศ. 2494 นำโดย นายทหารเรือระดับกลางรุ่นหนุ่มและนายทหารเรือที่สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ อาทิ พล.ร.ต.ทหาร ชำหิรัญ นาวาตรี มนต์ จารุกา และนาวาเอก อานนท์ ปุณฺทริกาภา แต่ความพยายามก่อกบฏนี้ประสบกับความล้มเหลวกลายเป็น "กบฏแมนฮัตตัน" ที่รู้จักกันดี (ดูนิยม สุขรองแพ่ง 2529) ความล้มเหลวครั้งนี้ยังผลให้กลุ่มทหารเรือต้องหมดบทบาทลง หลังเหตุการณ์รัฐบาลได้มีคำสั่งปลดผู้นำทหารเรือชุดเดิมออกจากราชการเกือบทั้งหมด อาทิ พล.ร.อ.สินธุ์ กมลนาวิน (ผู้บัญชาการทหารเรือ) พล.ร.ท.ผัน นาวาวิจิตร (ผู้บังคับการกองเรือรบ) พล.ร.ต.บดินทร์ กุลกำมัชร (รองผู้บังคับการกองเรือรบ) และ พล.ร.ต.ชาติ สินธุโสภณ (ผู้บังคับกองสัญญาณทหารเรือ) เป็นต้น และได้มีการเปลี่ยนแปลงองค์กรในกองทัพเรือ โดยรัฐบาลได้แต่งตั้งคณะกรรมการ

ปรับปรุงกองทัพเรือ มีผลสำคัญทำให้องค์กรของกองทัพเรือถูกตัดตอนใหม่มีขนาดเล็กลง กองบัญชาการทหารเรือและเรือรบต่าง ๆ ไม่ได้รับอนุญาตให้อยู่ในกรุงเทพฯ อาทิ ให้อยุธยาวิทยาลัยในกรุงเทพฯ และสัตหีบทั้งหมด คงเหลือไว้เพียง 1 กองพัน และให้ปลดนายทหารที่เกินอัตรากำลังออกทั้งหมด ให้อัยการกองบัญชาการทหารเรือจากพระราชวังเดิมไปอยู่ป้อมพระจุลฑา และให้อัยการกองเรือรบ ตลอดจนเรือรบในสังกัดทุกลำไปอยู่สัตหีบเป็นต้น (ดู สุภา กาเคอร์ 2516:118-125) การเปลี่ยนแปลงในกองทัพเรือทั้งกลุ่มผู้นำและองค์กรต่าง ๆ ดังกล่าวเหล่านี้ มีส่วนเพิ่มความเข้มแข็งให้แก่คณะรัฐประหารทวีมากขึ้น และอาจกล่าวได้ว่าทำให้คณะรัฐประหารสามารถควบคุมอำนาจในกองทัพไว้ได้อย่างเด็ดขาด จากนั้นคณะรัฐประหารได้ใช้ความเข้มแข็งในกองทัพที่เพิ่มขึ้นดังกล่าวนี้ เข้าไปเสริมสร้างความเข้มแข็งทางการเมือง ด้วยการทำรัฐประหารตัวเองหรือ "รัฐประหารเงิบ" เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2494 ทำการยกเลิกรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 และได้นำเอารัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2475 แก้ไขเพิ่มเติมพุทธศักราช 2482 และ 2485 กลับมาใช้แทน โดยมีคณะบริหารประเทศชั่วคราวซึ่งก็คือคณะรัฐประหาร นำโดย พล.อ.ฉิน ชูณหะวัณ และพล.ท.สุฤษดิ์ ชนะวิชต์ (ดู ฉวีวุฒิ สุทธิสงคราม 2522:191-195) หลังจากนั้นจะเปิดทางให้คณะรัฐประหารหันไปทำลายฝ่ายพลเรือนที่เหลืออยู่ อันได้แก่ กลุ่มผู้นำอีสานและกลุ่มปรีดี-พลเรือน

กลุ่มผู้นำอีสานหลังกบฏวังหลวงยังคงเหลือนายเตียง ศิริขันธ์ ผู้สืบทอดเจตนารมณ์ของกลุ่ม นายเตียง ศิริขันธ์ ได้หันมาต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในวิถีทางระบอบรัฐสภาอีกครั้งหนึ่ง คือเมื่อรัฐบาลได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 และได้เปิดให้มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรเพิ่มเติมบางส่วนในปี พ.ศ. 2492 นั้น นายเตียง ศิริขันธ์ ได้สมัครแข่งขันในจังหวัดสกลนครและได้รับเลือกตั้งเป็นเดิม (สมบัติ จำปาเงิน, ผู้รวบรวม 2520:360) แต่การกลับเข้ามาในรัฐสภาของนายเตียง ศิริขันธ์ ครั้งนี้ไม่มีบทบาทมากนักสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรส่วนใหญ่หันไปเข้าร่วมกับรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามที่เหลืออีกจำนวนหนึ่งก็เป็นสมาชิกสังกัดพรรคประชาธิปไตย นายเตียง ศิริขันธ์ จึงแทบจะไม่มีแนวร่วมในรัฐสภาเลย ยกเว้นนายเจียม ศิริขันธ์ ผู้เป็นพี่ชายซึ่งได้รับเลือกตั้งในเดือนมกราคม พ.ศ. 2491 นั้น และนายเจริญ สืบแสง อดีตสมาชิกสังกัดพรรคสหชีพ อย่างไรก็ตาม หลังจากคณะรัฐประหารทำการรัฐประหารตัวเองและเปิดให้มีการเลือกตั้ง

ในปี พ.ศ. 2495 นายเตียง ศิริขันธ์ ยังคงลงสมัครเลือกตั้งและได้เป็นผู้แทนจังหวัด สกลนครเช่นเคย (สมบัติ จำปาเงิน, ผู้รวบรวม 2520:366) การเข้ามาในรัฐสภา ของนายเตียง ศิริขันธ์ ครั้งหลังนี้ เขาใจว่าน่าจะมีบทบาทมากขึ้น เนื่องจากพรรค ประชาธิปัตย์ "ได้ประกาศเลิกสมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎร เป็นการประท้วงรัฐบาล จอมพลแปลก พิบูลสงคราม อ้างว่ารัฐธรรมนูญที่นำมาใช้เวลานั้น ไม่ใช่ประชาธิปไตย" (ณัฐวิณี สุทธิสงคราม 2522:196) และเป็นไปไคว่าการเคลื่อนไหวคัดค้านในรัฐสภา ของนายเตียง ศิริขันธ์ ใต้นำความยุ่งยากและลำบากใจมาให้แก่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูล- สงคราม ในที่สุดนายเตียง ศิริขันธ์ จึงถูกตำรวจนำไปมาหิ้วพร้อมกับนายชาชู บุญนาค และพวกในปี พ.ศ. 2495 นั้น (ดู คำพิพากษาศาลอาญา ที่ 1542/2502 อ้างถึงใน หัตถ์ ท้าวเรื่อง 2508:510-525) นายปรีดี พนมยงค์ (2526 ช:73) กล่าวถึงสาเหตุ ที่ตำรวจมานายเตียง ศิริขันธ์ ว่า "เขาเห็นว่าคุณเตียง เป็นภัยนิยม เขาก็จับไปมา"

กลุ่มปรีดี-พลเรือน พลังกบฏวังหลวงในระดับแก่นำนั้นต่างเดินทางไปลี้ภัยทาง การเมืองอยู่ภายนอกประเทศ พล.ร.ต.ถวัลย์ ช่างนาวาสวัสดิ์ หลังจากถูกจับกุมใน วันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2492 และพ้นข้อหาแล้ว ได้ "หลบหนีออกไปอาศัยอยู่ที่ ชองกง" (กนตธีร์ สุภมมงคล 2527:370) ในระดับกลาง-ล่าง ไม่ปรากฏว่ามีการ เคลื่อนไหวในทางการเมืองทั้งในและนอกรัฐสภาอย่างชัดเจน แต่ก็ถูกเพ่งเล็งจากคณะ รัฐประหารอยู่มาก โดยเฉพาะบุคคลในแวดวงของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการ เมือง นักศึกษาและอาจารย์หลายคนถูกจับกุมและถูก "คุมขังจำคุกเป็นอันมาก" (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:793) นอกจากตัวบุคคลแล้ว ตัวสถาบันคือมหาวิทยาลัยวิชาธรรม- ศาสตร์และการเมืองก็ไม่ได้รับการยกเว้นจากคณะรัฐประหาร นายไสว สุทธิพิทักษ์ (2526:795) กล่าวถึงกรณีนี้ไว้ว่า

...มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ก็ถูกทหารบุกเข้ายึดครอง เลขาธิการ ถูกบีบบังคับให้ลาออก ตั้งเลขาธิการใหม่ที่เป็นญาติพี่น้องของสมาชิกคณะรัฐประหาร มีการเปลี่ยนแปลงตัวผู้บริหารมหาวิทยาลัยกันขนานใหญ่ และท้ายสุดในวันที่ 13 มีนาคม 2494 ก็เปลี่ยนชื่อเป็น "มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์" และทุนธนาคาร เอเชียทิมมหาวิทยาลัยตั้งอยู่ ก็ถูกคณะรัฐประหารบังคับโอนไปเป็นของเอกชน คือ สมาชิกของคณะรัฐประหารนั่นเอง...

ความพยายามในอันที่จะควบคุมมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองของคณะรัฐประหาร นั้น ในเวลาต่อมาคณะรัฐประหารได้ส่งกองกำลังทหารเข้ายึดครอง และมีข้อเสนอที่จะซื้อมหาวิทยาลัยแห่งนี้เป็นของกองทัพบก คือหลังจากคณะรัฐประหารได้ทำการปราบปราม กลุ่มทหารเรือในกรณีกบฏแมนฮัตตันแล้ว คณะรัฐประหารได้ส่งทหารเข้ายึดครองมหาวิทยาลัย แห่งนี้ทั้งหมด "โดยอ้างว่าจะใช้เป็นที่พักของทหารที่กลับจากเกาหลี ก่อนส่งคืนสังกัดเดิม" (นิยม สุขรองแพ่ง 2529:147) และคณะรัฐประหารก็ได้ "เสนอขอซื้อในราคา 5 ล้านบาท เพื่อตั้งหน่วยทหารและเพราะที่นี้เดิมเป็นของทหาร" แต่ความพยายามดังกล่าว นี้ได้รับการต่อต้านจากนักศึกษา "จนในที่สุดรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็ต้องคืนให้ เมื่อ 11 ตุลาคม 2494" (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526:796) อย่างไรก็ตามหลังจาก คณะรัฐประหารได้รัฐประหารตัวเอง รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ออกกวาดล้าง และจับกุม กลุ่มอาจารย์-นักศึกษา มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง อดีต สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร นักหนังสือพิมพ์ นักเขียน หรือนักประพันธ์ และกลุ่มพลเรือน อื่น ๆ อีกจำนวนมาก ที่รวมเคลื่อนไหวคัดค้านนโยบายต่างประเทศของรัฐบาลในกรณี สงครามเกาหลี หรือที่รู้จักกันในนาม "กบฏสันติภาพ" ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2495 (กู ธงชัย พึ่งกันไทย 2521:285-311) การปราบปรามกลุ่มต่าง ๆ จบจนถึงปี พ.ศ. 2495 ดังกล่าวนี้นับได้ว่าเป็นชัยชนะอย่างเด็ดขาดของคณะรัฐประหาร ในการข่มขู่ด้วยฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ และกองทัพเรือนับแต่หลังการรัฐประหาร พ.ศ. 2490

การรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น จะเห็นได้ว่าเป็นการปิดฉากการมีอำนาจ หรือบทบาทของกลุ่มผู้นำระบอบใหม่หรือคณะราษฎร และนับเป็นการถือตัวของระบบเผด็จการทหารครั้งใหม่ ภายใต้การสนับสนุนของคณะรัฐประหาร อันมีรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นตัวแทน รัฐบาลเผด็จการจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในช่วงนี้มีความต่างไป จากช่วงแรก (พ.ศ. 2481-2487) ในประการสำคัญคือ ในขณะที่ช่วงแรกนั้นมีลักษณะ ค่อนข้างก้าวหน้าและชาตินิยม ทำการปราบปรามฝ่ายอนุรักษนิยม-นิยมเจ้า แต่ในช่วง หลัง พ.ศ. 2490 นี้มีลักษณะโน้มไปทางอนุรักษนิยม ให้การสนับสนุนจักรวรรดินิยมอเมริกา และเป็นพันธมิตรกับฝ่ายอนุรักษนิยม-นิยมเจ้า ทำการปราบปรามฝ่ายก้าวหน้าหรือฝ่ายเสรี นิยมและสังคมนิยม ทั้งนี้เป็นผลสะท้อนสำคัญเนื่องมาจากความเข้มของอนุรักษนิยมที่มีอยู่อย่าง แน่นออบในคณะรัฐประหารนั้นนั่นเอง คณะรัฐประหารไม่ได้เป็นปัญญาชนของกองทัพและมิได้

เป็นกลุ่มนักเรียนนอก ที่สำคัญคือคณะรัฐประหารไม่ได้มีความสำคัญและผูกพันกับกติกาทงการเมืองในระบอบรัฐสภาและประชาธิปไตย และคณะรัฐประหารก้าวขึ้นมาใช้อำนาจด้วยการปลุกระดมของกลุ่มการเมืองฝ่ายอนุรักษนิยม ความพยายามรักษาอำนาจของคณะรัฐประหารนั้น จึงไม่ได้คำนึงถึงกฎหมายหรืออยู่ในกรอบของระบอบรัฐสภา การปราบปรามและกวาดล้างผู้คิดต่อต้านหรือผู้ตกอยู่ในข่ายต้องสงสัยล้วนเป็นไปอย่างรุนแรงและส่วนใหญ่หมายถึงชีวิต มาตรการปราบปรามและกวาดล้างเหล่านี้ มีผลสำคัญทำให้ฝ่ายตรงข้ามรัฐบาลหรือคณะรัฐประหาร โดยเฉพาะฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ถูกทำลายอย่างรุนแรงชนิดถอนรากถอนโคน ภายหลังจากประสบกับความล้มเหลวในการก่อการโค่นล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ปี พ.ศ. 2492 ยังผลให้ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือขบวนการเสรีไทยนั้น ต้องหมดบทบาทและสลายตัวไป

บทสรุป

การเคลื่อนไหวของกลุ่มบุคคลที่เรียกกันว่า "ขบวนการเสรีไทย" ในช่วงสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 นั้น ที่จริงคือผลสะท้อนของความขัดแย้งทางการเมืองภายในของไทยเอง โดยเป็นผลมาจากความเคลื่อนไหวของกลุ่มการเมือง 2 กลุ่มใหญ่ด้วยกัน ที่ขัดแย้งกับรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในขณะนั้นคือ พวกนิยมเจ้าและกลุ่มผู้นำระบอบใหม่ ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ อันได้แก่กลุ่มปรีดี - พลเรือน กลุ่มทหารเรือ กลุ่มทหารบก - ตำรวจ และกลุ่มผู้นำอีสาน

พวกนิยมเจ้านั้นมีพื้นฐานไม่พอใจต่อการสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญ ที่นำโดยคณะราษฎรหรือกลุ่มผู้นำระบอบใหม่มานับแต่ภายหลังเปลี่ยนการปกครอง พ.ศ. 2475 โดยพวกนิยมเจ้าได้มีความพยายามเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลของคณะราษฎรมาตลอดช่วงรัฐบาล พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนา (พ.ศ. 2476-2481) ผลักดันให้รัฐบาลในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อมีบทบาทปี พ.ศ. 2481 ได้หันมาใช้มาตรการปราบปรามกลุ่มต่อต้านรัฐบาลอย่างรุนแรง ยิ่งผลให้พวกนิยมเจ้าจำต้องยุติการเคลื่อนไหวทางการเมืองโดยตรง ครั้นปี พ.ศ. 2484 เมื่อกองทหารญี่ปุ่นเปิดฉากบุกรุกเข้ามาในประเทศไทย อันเป็นภาวะที่กดดันให้รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จำต้องยินยอมให้กองทหารญี่ปุ่นเดินทัพผ่านประเทศและตัดสินใจเข้าร่วมสงครามข้างฝ่ายญี่ปุ่นหลังจากนั้นจึงเปิดทางให้พวกนิยมเจ้าโดยเฉพาะกลุ่มที่อยู่ภายนอกประเทศ เริ่มทำการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ด้วยการประกาศตัวเป็นอิสระจากรัฐบาลไทยหรือเป็นเสรีไทย หันไปให้การสนับสนุนฝ่ายสัมพันธมิตรร่วมต่อต้านญี่ปุ่น มีหลักการเพื่อเอกราชและประชาธิปไตยของประเทศชาติ โดยมีการเคลื่อนไหวทั้งที่สหรัฐอเมริกา นำโดย ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช และที่อังกฤษ นำโดย ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิ์วัฒน์ การเคลื่อนไหวของพวกนิยมเจ้าดังกล่าวนี้ ได้เชื่อมกลับเข้ามาเป็นแนวร่วมกับฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ เพื่อทำการแข่งขันกับกลุ่มผู้นำระบอบใหม่ในวิถีทางระบอบรัฐสภา

กลุ่มผู้นำระบอบใหม่ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ นั้น มีพื้นฐานไม่พอใจการก้าวขึ้นมา มีบทบาทและอิทธิพลทางการเมืองอย่างสูงของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายทหารบก และมีความขัดแย้งทางแนวคิดกับจอมพล ป. พิบูลสงคราม

ซึ่งต้องการรวบรวมอำนาจในภาวะสงคราม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้อำนาจเผด็จการ หรือการใช้อำนาจในตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุด ผลักดันให้ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ได้เริ่มหันมาทำการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ภายหลังจาก การบุกรุกเข้ามาของกองทัพญี่ปุ่นซึ่งทำให้นายปรีดี พนมยงค์ กับจอมพล ป. พิบูลสงคราม ชัดแย้งกันอย่างรุนแรง จนส่งผลให้นายปรีดี พนมยงค์ ต้องพ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการ กระทรวงการคลัง ขึ้นไปเป็นผู้สำเร็จราชการฯ ในขณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ อันเปิดทางให้นายปรีดี พนมยงค์ เคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ด้วยการดำเนินการจัดตั้งองค์การไคชินต่อต้านญี่ปุ่นขึ้น มีหลักการเพื่อเอกราชของชาติ อันสมบูรณ์และเป็นการต่อสู้เพื่อช้างประชาธิปไตย โดยได้พยายามหันไปติดต่อกับฝ่าย สัมพันธมิตรและหาทางลี้ภัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม การเคลื่อนไหวของนายปรีดี พนมยงค์ ด้วยวัตถุประสงค์ดังกล่าวนี้ สามารถเอากลุ่มการเมืองต่าง ๆ ที่ขัดแย้งหรือไม่พอใจรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม อันได้แก่กลุ่มพลเรือน กลุ่มทหารเรือบางส่วน จากกลุ่มทหารบก - ตำรวจ กลุ่มสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภท 1 นำโดยกลุ่มผู้นำอีสาน และพวกนิยมเจ้า เข้ามาเกาะกลุ่มเป็นแนวร่วมอยู่ในองค์การไคชินต่อต้านญี่ปุ่นหรือ อีกนัยหนึ่งคือ ขบวนการเสรีไทยนั่นเอง

การเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทย มีแนวคิดทั้งในระดับที่กว้างและแคบ แนวคิดในระดับกว้างนั้นเป็นปฏิกิริยาต่อการบุกรุกเข้ามาของกองทัพญี่ปุ่น และจะผลักดัน ให้มีการเคลื่อนไหวต่อต้านญี่ปุ่นเพื่อเอกราช-อธิปไตยของชาติ การเคลื่อนไหวของ ขบวนการเสรีไทยดังกล่าวนี้ ได้กำลังสนับสนุนสำคัญจากกลุ่มคนไทยที่มีการศึกษาคอนซางสูง ทั้งในและนอกระบบราชการ ซึ่งเป็นกลุ่มคนไทยที่มีความรู้สึกไวต่อหลักการเอกราช - อธิปไตย และมีความเข้าใจปัญหาหลักการเอกราช - อธิปไตยของชาติที่รัฐบาลเผด็จการอยู่ ในขณะนั้น รวมทั้งเป็นกลุ่มคนไทยที่อยู่ในองค์การหรือหน่วยงานที่มีการจัดตั้งค่อนข้างดี การเคลื่อนไหวตามแนวทางนี้ขบวนการเสรีไทยได้ให้ความช่วยเหลือทางทหารแก่ฝ่าย สัมพันธมิตร ขณะเดียวกันนั้นก็ได้พยายามเปิดเจรจากับปัญหาทางการเมืองระหว่างประเทศ กับฝ่ายสัมพันธมิตร โดยเฉพาะกับสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ ว่าด้วยเอกราช - อธิปไตย ของชาติภายหลังสงคราม อันเป็นผลเนื่องมาจากการดำเนินนโยบายสงครามของรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งได้ประกาศสงครามกับประเทศทั้งสองนี้ การเคลื่อนไหว

ของขบวนการเสรีไทยในส่วนนี้เคลื่อนไหวสู่จุดลงเมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติ และมีผลสำคัญช่วยทำให้ฐานะของประเทศไทยรอดพ้นจากประเทศผู้แพ้สงคราม

ส่วนแนวคิดในระดับแคบนั้น เป็นปฏิกริยาตอบปัญหาการเมืองภายในของไทยเอง คือเป็นปฏิกริยาต่อต้านการปกครองของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในขณะนั้น และจะผลักดันให้มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองภายในจากทั้งพวกนิยมเจ้าและฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ พวกนิยมเจ้าต่อต้านการผูกขาดทางอำนาจของกลุ่มผู้นำระบอบใหม่และต้องการหวนกลับมาใช้อำนาจในระบอบรัฐสภา โดยมีการเคลื่อนไหวเรียกร้องทางการเมืองภายในกับฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งขึ้นมามีอำนาจแทนรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ปี พ.ศ. 2487 ให้รัฐบาลฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ทำการปลดปล่อยกลุ่มนักโทษการเมือง และคืนสิทธิทางการเมืองแก่เจ้านาย ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ต่อต้านการขึ้นมามีอำนาจทางการเมืองอย่างสูงของจอมพล ป. พิบูลสงคราม หรือกลุ่มทหารบก โดยได้เคลื่อนไหวล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และต้องการผลักดันการเมืองไปสู่การแข่งขันในระบอบรัฐสภาหรือพรรคการเมือง ภายใต้ความต้องการดังกล่าวนี้ผลักดันให้ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ หันกลับไปประนีประนอมทางการเมืองกับพวกนิยมเจ้า โดยสนับสนุนให้มีการปลดปล่อยกลุ่มนักโทษการเมืองและคืนสิทธิทางการเมืองแก่เจ้านาย ด้วยคาดหวังว่าจะได้แนวร่วมต่อต้านการกลับมาใช้อำนาจทางการเมืองของกลุ่มทหารบก และเป็นพันธมิตรร่วมผลักดันการเมืองไปสู่การแข่งขันในระบอบรัฐสภา ซึ่งฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ได้เริ่มเคลื่อนไหวให้มีการปรับปรุงแก้ไขรัฐธรรมนูญ ฉบับ พ.ศ. 2475 เพื่อจัดวางกติกาทางการเมืองหรือรัฐธรรมนูญฉบับใหม่มาบังคับตั้งแต่ช่วงปลายสงครามโลกา การเคลื่อนไหวตามแนวทางนี้ขบวนการเสรีไทยได้ระดมเอากลุ่มบุคคลที่เข้ามาร่วมต่อต้านญี่ปุ่นหรือเป็นเสรีไทย เข้ามาเป็นฐานอำนาจทางการเมือง โดยมีการเคลื่อนไหวจากทั้งพวกนิยมเจ้าและฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ เสรีไทยที่ให้การสนับสนุนพวกนิยมเจ้าได้หันไปเกาะกลุ่มเข้ากับพรรคประชาธิปัตย์ ส่วนเสรีไทยที่ให้การสนับสนุนฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ได้หันไปเกาะกลุ่มเข้ากับพรรคสหชีพหรือพรรคแนวรัฐธรรมนูญหรือเป็นกลุ่มอิสระ การเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทยในส่วนนี้ ยังคงมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่องภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติ เพื่อร่วมผลักดันการเมืองไปสู่การแข่งขันในระบอบรัฐสภา

อย่างไรก็ตามการผลักดันการเมืองไปสู่การแข่งขันในระบอบรัฐสภานั้น มีแนวคิดและผลประโยชน์ขัดกันอยู่โดยพื้นฐานภายในขบวนการเสรีไทย หรือระหว่างฝ่าย นายปรีดี พนมยงค์ กับพวกนิยมเจ้า ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ มีแนวคิดเสรีนิยม-ประชาธิปไตย และมีผลประโยชน์ผูกพันอยู่กับคนชั้นกลาง-ล่าง ส่วนพวกนิยมเจ้านั้นมีแนวคิดอนุรักษนิยม-ประชาธิปไตยและมีผลประโยชน์ผูกพันอยู่กับคนชั้นสูง-เจ้าที่ดิน เมื่อสงครามโลก ๒ ยุติ การแข่งขันในระบอบรัฐสภาได้เริ่มต้นขึ้น ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งได้รับความสนับสนุน จากกลุ่มผู้นำอีสานและกลุ่มปรีดี-พลเรือน ที่รวมตัวกันเป็นพรรคสหชีพ แนวรัฐธรรมนูญ และกลุ่มอิสระเป็นฐานสนับสนุน พวกนิยมเจ้ามีนายควง อภัยวงศ์ เป็นแกนนำและมี พรรคประชาธิปไตยเป็นฐานสนับสนุน การแข่งขันของ 2 ฝ่ายนี้ได้นำไปสู่ความขัดแย้งและ แยกหักในท้ายที่สุด เนื่องจากไม่สามารถประสานทางแนวคิดและไม่สามารถประนีประนอม ทางผลประโยชน์ภายในวิถึระบอบรัฐสภาที่ก่อตัวขึ้น

ระบอบรัฐสภาในระยะก่อตัวนั้น ได้รับการต่อต้านจากพลังฝ่ายอนุรักษนิยม นำโดยฝ่ายพรรคประชาธิปไตยซึ่งไม่พอใจรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2489 และพ่ายแพ้การ แข่งขันในวิถึระบอบรัฐสภานั้น โดยฝ่ายพรรคประชาธิปไตยได้หันไประดมพลังฝ่ายอนุรักษนิยม เข้ามาต่อต้านรัฐบาลของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือฝ่ายพรรค ประชาธิปไตยได้หันไปสนับสนุนการกลับมาใช้อำนาจของกลุ่มทหารบกซึ่งไม่พอใจรัฐบาลพลเรือน- เสรีไทย ด้วยการให้ความสนับสนุนคณะรัฐประหารทำการล้มระบอบรัฐสภาลงในช่วง ปลายปี พ.ศ. 2490 หรือ "รัฐประหาร พ.ศ. 2490" ที่รู้จักกันดี ยังผลให้รัฐบาล พล.ร.ต.ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ ต้องหมดอำนาจลง หลังจากนั้นฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งถูกกีดกันห่างจากคณะรัฐประหารและฝ่ายพรรคประชาธิปไตย ได้มีความพยายามเคลื่อนไหว ในอันที่จะล้มรัฐบาลของคณะรัฐประหารหรือรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ด้วยกำลัง ใน นาม "ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492" แต่พ่ายแพ้เป็นที่รู้จักกันดีว่า "กบฏวังหลวง" หลังเหตุการณ์ครั้งนี้เปิดทางให้คณะรัฐประหารทำการกวาดล้างและปราบปราม ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ อย่างรุนแรง โดยเฉพาะตัวนายปรีดี พนมยงค์ แม้จะรอดพ้นจาก การฆาตกรรม แต่ก็หมดโอกาสที่จะหวนกลับมามีบทบาททางการเมืองได้อีก ทำให้ฝ่าย นายปรีดี พนมยงค์ อ่อนตัวลงและหมดบทบาททางการเมืองไปในเวลาต่อมา

การเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทย จึงมิใช่เป็นเพียงขบวนการต่อต้านญี่ปุ่น
ของไทยในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 เท่านั้น หากแต่ยังเป็นการต่อสู้ทางการเมือง
ภายในของไทยเองด้วย ทั้งระหว่างพวกนิยมเจ้ากับคณะราษฎร และภายในคณะราษฎร
หรือกลุ่มผู้นำระบอบใหม่ ระหว่างฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์
การต่อสู้ทางการเมืองดังกล่าวนี้มีผลสำคัญทำให้ การเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทย
เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองภายในของไทย
อย่างน้อยถึงปี พ.ศ. 2492 ซึ่งฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ ถูกคณะรัฐประหารกวาดล้าง
และทำลายอย่างรุนแรง จนต้องหลบหนีสภาพทางการเมืองลงและถือได้ว่าเป็นจุดสลายตัว
ของขบวนการเสรีไทย

ผลการวิจัยในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ได้ชี้ให้เห็นว่าคำอธิบายเรื่องราวของขบวนการ
เสรีไทยที่มีการศึกษาในรูปของขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นนั้น โดยพื้นฐานไม่เพียงพอเพียง
สำหรับที่จะใช้อธิบายเรื่องราวของขบวนการเสรีไทย ทั้งนี้เพราะโดยเนื้อแท้แล้วการ
เคลื่อนไหวต่อต้านญี่ปุ่น อันเป็นแนวคิดในระบอบกว้างของขบวนการเสรีไทย มิใช่เนื้อหา
หลักของขบวนการเสรีไทยเท่านั้น การเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทยยังมีแนวคิดใน
ระดับแคบ ที่สามารถชี้ให้เห็นถึงเรื่องราวความขัดแย้งทางการเมืองภายในของไทย
ที่ประทุขึ้นในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้ อันเป็นผลสะท้อนมาจากความขัดแย้ง
ทางการเมืองมานานนับแต่หลังเปลี่ยนการปกครอง พ.ศ. 2475 ที่ดำรงอยู่ทั้งระหว่างพวก
นิยมเจ้ากับคณะราษฎร และภายในคณะราษฎรระหว่างจอมพล ป. พิบูลสงคราม ผู้นำ
ฝ่ายทหารกับนายปรีดี พนมยงค์ ผู้นำฝ่ายพลเรือน และยังคงเป็นปัญหาทางการเมืองภายใน
ที่ตกค้างเป็นมรดกของการเมืองไทยในปัจจุบัน โดยเฉพาะปัญหาในการจัดวางกติกา
ทางการเมืองหรือรัฐธรรมนูญในกลุ่มผู้นำฝ่ายทหารกับฝ่ายพลเรือน